

Beelden van Oost-Indië: de collectie Bik in het Rijksprentenkabinet

• MARIE-ODETTE SCALLIET •

Ter inleiding

In 1968 werd een omvangrijke collectie 19de-eeuwse tekeningen aan het Rijksprentenkabinet in bruikleen gegeven. Deze collectie, oorspronkelijk afkomstig van de tekenaar, Oost-indische ambtenaar en landheer Adrianus Johannes Bik (1790-1872) (afb. 2), bestaat uit grote portefeuilles en mappen gevuld met schetsen, tekeningen, aquarellen, enkele plattegronden, kaarten en lithografieën en een omslag met losse aantekeningen en schetsen.¹ De meeste tekeningen zijn door Adrianus Johannes (Jan genoemd) Bik gemaakt; enkele zijn door zijn jongere broer Jannes Theodorus (1796-1875) (afb. 3) gemaakt, of kunnen aan hem worden toegeschreven; en een portefeuille bevat aquarellen van Ernest Alfred Hardouin (1820-1854), een Franse schilder die in 1837 in Batavia aankwam en die met Jan Bik bevriend raakte. Er is nog één tekening, die toch vermeldenswaard is, van de hand van een tijdgenoot, en vriend van de gebroeders Bik, de landschapschilder Antoine Payen (1792-1853) (afb. 4), van wie een schilderij van een Javaans tafereel in het Rijksmuseum wordt bewaard.²

Decennia lang genoot de collectie Bik een wat ambivalente status in het Rijksprentenkabinet. Men mocht de documenten raadplegen, onderzoeken, laten fotograferen en zelfs publiceren,

maar tot ontsluiting en inventarisatie kon niet worden overgegaan: een bruikleen is per definitie anders dan een eigendom waar men in principe volledig over kan beschikken. Het risico bestaat immers dat het door de eigenaar, of een erfgenaam, teruggeëist wordt. De collectie Bik bleef als het ware slechts toegankelijk voor een beperkte kring van ingewijden die de hoop koesterden dat haar onzekere status op een goede dag opgeheven zou worden. Die wens ging in vervulling en meer dan veertig jaar nadat de collectie in bruikleen was gegeven kwam aan de onzekerheid een einde. De langdurige bruikleenovereenkomst werd in een schenking omgezet en in het najaar 1999 werd de officiële overdracht getekend.³ Deze heuglijke wending gaf aanleiding tot het schrijven van dit artikel. Tegelijkertijd werd de inhoud van de portefeuilles onder de loep genomen en de hele collectie door de auteur beschreven en geïnventariseerd.

Het merendeel van de tekeningen werd tussen 1816 en 1846 op Java, Celebes (Sulawesi), Timor en de Noord-, Centraal- en Zuidoost-Molukken gemaakt. Door de periode waarin zij is ontstaan en afbeeldingen van plaatsen in het toenmalige Nederlands-Indië, landschappen, gebeurtenissen, portretten,

Afb. 1

A. J. BIK, Beklimming van de vulkaan Gedé (Priangan, West-Java) tijdens de expeditie van Reinwardt en zijn gevolg in 1819. Detail van afb. 13. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-140.

Afb. 2

E. HARDOUIN,
 Portret van Adrianus
 Johannes Bik, 1842.
 Olieverf op doek.
 Naar een reproductie
 in: A.J.E.A. Bik (red.),
*Dagverhaal eener reis,
 gedaan in het jaar
 1824, tot nadere ver-
 kenning der eilanden
 Kefing, Goram, Groot-
 en Klein Kei en de
 Aroe-eilanden door
 A.J. Bik*, Leiden 1928,
 frontispice. Foto: UB,
 Leiden.

Afb. 3

Portret van Jannes
 Theodorus Bik. Litho-
 grafie van J.P. Berg-
 haus (Leiden, 1867),
 naar een daguerreo-

type uit Java. Leiden,
 KITLV (HISDOC), inv.nr.
 37 v 634. Foto: KITLV,
 Leiden.

objecten en allerlei detailsstudies behoort de collectie tot de veelomvat- tende – en weinigzeggende – ‘koloniale kunst’. Hoewel dit soort tekeningen kwantitatief en kwalitatief een beschei- den plaats in de collecties van het Rijksprentenkabinet – en van de af- deling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum – innemen mag des- alniettemin het belang van de collectie Bik niet worden onderschat. Zij behoort tot het culturele en historische erfgoed (*mutual heritage*) van Neder- land en Indonesië en haar plaats in een openbare instelling is volkomen gerechtvaardigd. Lang vóór de ont- dekking van de daguerreotypie en de fotografie en ook in de tijd dat deze technische procédés nog in opkomst waren, werden tekenaars aangesteld – VOC-dienaren, 19de-eeuwse ambtena- ren en ook militairen van land- en zeemacht – om de topografie en de gesteldheid van de overzeese bezit- tingen, hun voortbrengselen en hun bewoners – mensen en dieren – in kaart te brengen, en wel in de breedste zin van het woord. De wetenschappelijke ontsluiting van de door de Europe- anen bestuurde en bezochte gebieden en de nog ongeëxploreerde binnenlan- den en afgelegen eilanden maakte deel uit van het koloniaal beleid. Gedurende de 19de eeuw nam de wetenschappe- lijke en artistieke exploratie steeds ambitieuze vormen aan. Zo werden de gebroeders Bik aangesteld in het kader van de wetenschappelijke opdracht van professor C.G.C. Reinwardt (1773-1854), één van de hoge ambte- naren die hun stempel op de vroege 19de-eeuwse Nederlands-Indische geschiedenis hebben gedrukt (afb. 5). Reinwardt was een mentor voor de twee jonge tekenaars gedurende de eerste jaren van hun lange Indische loopbaan en hij is medeverantwoorde- lijk geweest voor hun vorming. De resultaten van de inspanning van de gebroeders Bik en van hun collega's geven een natuurgetrouw beeld van de Indische contreien, een veelzijdig

Afb. 4

A. J. BIK, Portret van Antoine Payen. Zwart krijt, 183 x 125 mm. Geannoteerd door Payen: *dessiné d'après nature par l'ami J.* [Jan] Bik à Soutji [de kampung Suci, bij Garut, Priangan, West-Java]. 1819. RMV, Leiden, inv.nr. 60-E-80. Foto: Gilles van Niel.

Afb. 5

J. ERZLEBEN, Portret van Caspar Georg Carl Reinwardt. Lithografie van M. Kierdorff. Naar een reproductie in: M.J. Sirks, *Indisch natuuronderzoek*, Amsterdam 1915, t/0 p. 87. Foto: UB, Leiden.

beeld dat weinig ruimte voor romantische fantasie laat. In dit geval is het sterk wisselende artistieke – of esthetische – niveau van minder belang dan de anekdotische of wetenschappelijke informatie die uit de tekeningen af te leiden valt. Met dit in het achterhoofd zal de collectie Bik worden gepresenteerd en geëvalueerd. Aandacht zal ook besteed worden aan andere collecties van de gebroeders Bik die over verschillende openbare instellingen verspreid zijn. De beschrijving van de collectie en de discussie over haar betekenis zou onvolledig zijn als er geen aandacht aan de persoonlijkheid en de lotgevallen van de Biks zou worden besteed. Wie waren deze *twee broeders van deels artistieke, deels economische aanleg, die (...) verdienstelijk werk hebben nagelaten?*²⁴ Uit wat voor familie kwamen zij en waar kwamen zij vandaan, wat heeft hen ertoe bewogen om zich aan 'het Oost-Indisch avontuur' te wagen vlak na de woelige Napoleontische jaren en het herstel van het Nederlandse gezag in Oost-Indië onder het nieuw gevormde bestuur van Willem I, eerste Oranjekoning der Nederlanden, en onder welke omstandigheden werden zij benoemd tot tekenaars onder Reinwardt? Wat heeft de samenwerking met Reinwardt opgeleverd en op welke reizen hebben zij hem vergezeld? En ten slotte, wat waren hun wederwaardigheden na afloop van hun dienstverband als beroepstenaars? Want welke wending hun carrière ook nam, zij hielden altijd papier en tekenstift binnen handbereik.

Van Amsterdam naar Batavia: een korte familiechroniek

Als oudste zoon van een patriot die in 1787 noodgedwongen de wijk naar Zeeland en vervolgens naar Frankrijk had genomen kwam Adrianus Johannes (Jan) ter wereld op 13 januari 1790 in Duinkerken. Zijn vader, Jan Bik (1757-1827), een graanhandelaar uit Haastrecht en weduenaar, was met

Jeannette Butin (1764-1821) hertrouwd.⁵ In 1793 keerde vader Bik met zijn gezin terug naar de Noordelijke Nederlanden, en vestigde zich uiteindelijk in Amsterdam, waar hij in 1795 een betrekking kreeg als *factoor van de vischmarkt*. Het derde – in leven gebleven – kind, de bovengenoemde Jannes Theodorus (Theodoor, Dorus of Doris genoemd), werd geboren in Amsterdam op 12 juni 1796. Na hem werden er in het gezin nog vijf kinderen (vier zonen en één dochter) geboren. Evenals zijn oudste broer zou Theodoor zich in de tekenkunst bekwamen en deze kunst aan het begin van zijn volwassen leven beroepsmatig beoefenen. Over de intellectuele en kunstzinnige opleiding van beide broeders zwijgen de bronnen, maar wel is uit hun levensloop en nagelaten geschriften af te leiden dat zij dankzij het in hun familiekring aanwezig *cultureel kapitaal*, om Bourdieu te citeren, een dege-lijke opvoeding kregen. Hoe moeilijk de leefomstandigheden voor de Biks waren na de grote Omwenteling en tijdens de jaren van Franse overheersing blijkt uit latere persoonlijke documenten en uit hun beslissing om hun vaderland de rug toe te keren. Naast zijn betrekking bij de vismarkt probeerde Bik sr. handel te blijven drijven, maar maakte geen opmerkelijke winsten, te oordelen naar de schulden die hij maakte.⁶ In feite weerspiegelde zijn situatie de commerciële achteruitgang en de economische malaise waar Nederland in toenemende mate mee te kampen had.⁷ Het uiteenvallen van het Franse rijk, de herwonnen onafhankelijkheid onder het bewind van een soevereine vorst en de daaropvolgende teruggave van de oosterse koloniën boden voor menig Nederlander hoopgevende perspectieven. Zowel Jan Bik jr., die vanaf 1808 een eigen bedrijf leidde en zelfstandig opereerde, als zijn vader, met vrouw en overige zeven kinderen, zagen hun heil in een geheel nieuw leven in Oost-Indië, het land waar men dacht ongetwijfeld

fortuin te kunnen maken. Eind 1814 richtte Bik sr. zich tot de directeur van het Departement van Koophandel en Koloniën, J. Goldberg, met een *rekwest om met een post in de koloniën begunstigd te worden*.⁸ Er werd voorlopig geen gehoor aan zijn verzoek gegeven. De onverwachte terugkomst van Napoleon op het politieke toneel en de oorlog die daarop volgde, hebben de voorbereidingen om het nieuw Nederlands bestuursapparaat in Java en 'buitenbezittingen' te installeren – slechts – vertraagd. Na de beslissende slag bij Waterloo (18 juni 1815) was het Franse gevaar voorgoed geweken. Het werk werd in versneld tempo hervat en alle afspraken tussen de Europese mogendheden konden worden nagekomen. In oktober 1815 was alles gereed om de eerste expeditie, dat wil zeggen de eerste schepen met aan boord leden van het nieuwe koloniale bestuur en militairen, naar Batavia te laten uitzeylen. Vastbesloten als hij was zag Bik sr. zijn kans schoon, *gezien zijne tegenwoordige ongelukkige positie*, om opnieuw een verzoek in te dienen.⁹ Dankzij de nodige aanbevelingen werd een paar maanden later gehoor gegeven aan zijn tweede verzoek en hij werd per Koninklijk Besluit van 2 januari 1816 als ambtenaar 2de klasse in de Oost-Indische bezittingen aangesteld. Maar Bik sr. was niet de enige uit het gezin die zijn plannen om oostwaarts te trekken zag verwezenlijken. In januari 1816 had zijn oudste zoon al Nederland verlaten. Op het moment dat zijn ouders en zijn zeven jongere broers en zusters zich op de reis naar Batavia voorbereidden, bevond Jan Bik jr. zich, onder anderen samen met Reinwardt, aan boord van een van de schepen van de 'eerste expeditie' die koers naar Java zetten.

Toen Reinwardt eind 1814 voor de functie van *directeur van landbouw, kunsten en wetenschappen op Java en naburige eilanden* werd benaderd, om *het heuglijk tijdstip der herleving van den Nederlandschen naam merkwaardig*

te maken, was hij hoogleraar in de plantkunde, scheikunde en farmacie aan het Amsterdamse Atheneum Illustré en directeur van het Koninklijk Museum van Natuurlijke Historie.¹⁰ Hij werd per Koninklijk Besluit van 15 januari 1815 benoemd en hij kreeg de vrijheid om een aantal personen die hem zouden assisteren aan te wijzen. Op zijn verlanglijst stond een tekenaar, liefst twee zelfs, in eerste instantie voor het vastleggen van specimina van de flora en fauna. Reinwardt vond een geschikte kandidaat in de persoon van Jan Bik en prees hem in een brief van 4 maart 1815 aan Goldberg: (...) *de tweede persoon die ik de eer heb aan uw Excellentie ter voordraagt aan Z.K.H. aan te bevelen, is de heer Ad. Joh. Bik, die onder een groot aantal van personen, welke zich als kunstteekenaars hebben aangeboden, aan mij en aan vele anderen deskundigen als de bekwaamste is voorgekomen in het vervaagdigen van goede en nauwkeurige afbeeldingen van natuurlijke en andere voorwerpen, en aan wien ik derhalve deze werkzaamheid gerustelijk zal kunnen opdragen. Het hooge aanbelang van eenen bekwamen tekenaar voor het oogmerk van den aan mij opgedragen last, en de veelvuldige werkzaamheden die, zoo als ligt te voorzien is, zulk eenen kunsttekenaar in de Indiën zijn wachtende, zouden mij hebben doen de vrijheid nemen, nog eenen tweeden kunstenaar aan Z.K.H. ter benoeming voor te stellen, indien het mij had mogen gelukken, de persoon daar toe genegen en de vereischte bekwaamheid bezittende, op te sporen.*¹¹ Over de zoektocht naar een tweede kunsttekenaar wordt verder geen melding gemaakt in de stukken. Reinwardts eerste keuze werd in ieder geval goedgekeurd en Jan Bik werd per Koninklijk Besluit van 19 augustus 1815 tot ambtenaar 3de klasse benoemd, een 'tekenaar-ambtenaar' die deel zou uitmaken van het departement van Reinwardt. Hoe de werving verliep, wie de andere kandidaten waren en hoe het contact tussen Reinwardt en Jan Bik

werd gelegd wordt niet schriftelijk door de betrokkenen onthuld.¹² Wel kunnen wij zonder meer veronderstellen dat de Biks zich in ontwikkelde kringen bewogen en wij weten dat Jan jr. in de jaren 1808-1815 voor zichzelf werkte, waarschijnlijk niet naar tevredenheid, anders was hij niet op de uitnodiging van Reinwardt ingegaan. De familie-archieven zwijgen weliswaar over zijn opleiding en zijn activiteiten vóór zijn vertrek naar Java, maar uit een onverwachte hoek, de catalogus van een tentoonstelling van Amstelporselein, vond ik informatie over zijn bezigheden en handelspraktijken in Amsterdam. In 1808 hadden A.J. Bik en A. Lafond een bedrijf op de Prinsengracht bij de Leidsestraat nr. 190 geopend. In dit pand waar een droogoven stond werd vermoedelijk in Frankrijk gefabriceerd porselein beschilderd en verguld. In 1809 kregen beide firmanten een eervolle vermelding op de Amsterdamse Tentoonstelling van Volksvlijt (nijverheid) voor hun inzending van beschilderde en vergulde vazen en kopjes.¹³ Van employés wordt geen melding gemaakt maar het is best mogelijk dat Theodoor op een gegeven moment zijn broer en diens compagnon kwam assisteren, of juist (tijdelijk) vervangen op het moment dat Jan (in oktober 1815) naar Java vertrok.¹⁴ Het toeval wil namelijk dat Bik sr. een brief aan Goldberg stuurde terwijl hij op het punt stond met zijn gezin naar Java te vertrekken en een poging deed om zijn zoon Theodoor alsnog te laten benoemen. Hij schrijft: *Zou er ook mogelykheid zijn, mijn thans medenemende oudste zoon [i.e. Theodoor] byna 20 jaar oud zynde te kunne worden toegevoegd tot de werkzaamheden van zijn reets vertrokken broeder [i.e. Jan]; zijne kunst in het teekenen evenaard in veele vakken, al zeer naby denselven; ook bezit hy veele kunde in de bewerkinge van porselyne (...).*¹⁵ Dit is een indicatie over de bekwaamheid van Theodoor, die naar zijn vaders zeggen niet alleen behoort

lijk kon tekenen maar ook porseleinschilder was. Dat Theodoor goed kon tekenen valt niet te betwisten – zijn in Indië gemaakte tekeningen zijn daar de concrete bewijzen van -, maar het is niet verwonderlijk dat zijn vaders verzoek *in extremis* niet de gewenste reactie van Goldberg uitlokte.¹⁶ Op 31 maart 1816, een week na het schrijven van de zojuist geciteerde brief, stak de Nassau met de Biks aan boord in zee. Vijf maanden later liet men het anker op de rede van Batavia vallen. Jan jr., die aan boord van de Admiraal Evertsen de overtocht maakte, had Texel op 29 oktober 1815 verlaten en was op 27 april 1816 in Batavia aangekomen. Na een scheiding van een jaar werd het hele gezin Bik – tijdelijk – herenigd. In Batavia werd Theodoor toch bij het departement van Reinwardt tot

tweede tekenaar benoemd.¹⁷ Voor de gebroeders begon een lange periode van nauwe samenwerking met Reinwardt, een periode die in het teken stond van de natuurlijke historie, van de 'drie rijken der natuur', van ontdekkingen en verbluffende ervaringen, van contacten met vreemde culturen. Tussen de verblijven in Buitenzorg (Bogor) door, zou er veel gereisd en geëxploreerd worden.

Het Oost-Indisch avontuur: van reizende tekenaars tot landheren

Het verblijf in Batavia van Jan en Theodoor was slechts tijdelijk. Een paar weken na Theodoors aankomst in Batavia volgden de gebroeders Reinwardt naar Buitenzorg en namen hun intrek in het paleis van de gouver-

Afb. 6

A. J. BIK, Gezicht op de grote vijver en de achterzijde van het paleis van de gouverneur-generaal in Buitenzorg (West-Java). Zwart krijt, 234 x 301 mm. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-80.

neur-generaal. (afb. 6) Later kregen zij net als Reinwardt een huis tot hun beschikking. Buitenzorg werd hun vaste standplaats, tot juni 1822 (het vertrek van Reinwardt) voor Jan en tot begin 1824 voor Theodoor. Gouverneur-generaal G.A.G.P. baron van der Capellen (1778-1848), die nauw betrokken was geweest bij de benoeming van Reinwardt en de inrichting van zijn departement, volgde altijd met veel belangstelling de vorderingen van zijn werkzaamheden en onderzoeken (afb. 7). Deze oprechte interesse gold ook voor het werk van Reinwardts medewerkers, in het bijzonder van de gebroeders Bik en van de schilder Antoine Payen, die in 1817 ook deel ging uitmaken van Reinwardts staf. Van der Capellen was zelf een verwoed verzamelaar van kunst, voorwerpen van natuurlijke historie, etnografica, oudheden en allerlei zeldzaamheden en curiosa.¹⁸ Namens de koning, zijn Haagse collega's en de geleerde wereld, was de landvoogd medeverantwoordelijk voor de succesvolle missie van Reinwardt, voor de aantoonbare resultaten daarvan en, last but not least, voor de zending van de meest uiteenlopende door de mens vervaardigde voorwerpen, mineralen, allerlei soorten monsters, schelpen, zaden en gedroogde planten, geprepareerde en opgezette dieren, (zoals de befaamde 'paradijsvogel zonder poten'), die de Nederlandse kabinetten, musea en opslagruimtes zouden verrijken of vullen, en van levende dieren, die een zielig bestaan in menagerieën te wachten stond, en levende planten die in kwekerijen, oranjerieën en tuinen werden ondergebracht en geacclimatiseerd. Alles werd gretig waargenomen, onderzocht, verzameld en geclassificeerd volgens de nog prevalerende – en vaak empirische – regels en systemen van de encyclopedische geest. De botanie, vanwege de vele voordelen die de kennis en exploitatie van de bruikbare gewassen, allerlei planten – bomen, struiken, kruiden

– en plantenextracten opleverde, stond in hoog aanzien en toen Reinwardt, botanicus in hart en ziel, het idee opperde om een *kruidtuin* aan te leggen op gronden die aan het eigenlijke park van het paleis van Buitenzorg grensden, stemde Van der Capellen onmiddellijk toe.¹⁹ Op 18 mei 1817 werd de eerste spade in de grond gestoken en dankzij de ruime middelen die de gouverneur-generaal ter beschikking stelde, veranderden woeste percelen snel in een botanische tuin die de roem van dit vruchtbaar en klimatologisch gezegend oord voorgoed verzekerde (afb. 8). Van alle daden die Reinwardt heeft verricht en die grotendeels in de vergetelheid zijn geraakt, is de stichting van 's Lands Plantentuin de gedenkwaardigste. Honderd jaar later

Afb. 7

A.J. BIK, Portret van G.A.G.P. baron van der Capellen. Potlood. 297 x 257 mm. Gemerkt en gedateerd G.A.F. [sic] Baron van der Capellen Gouverneur Generaal van N.I. / A.J. Bik fecit. Buitenzorg 1820. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-00-467, pl. 34.

Afb. 8

A. J. BIK, Gezicht op het park en op de Botanische tuin aan de achterzijde van het paleis van Buitenzorg, de Salak op de achtergrond (West-Java). Zwart krijt, 190 x 544 mm. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-81.

[schitterde] in den Multatuliaanschen Smaragdgorde de Botanische tuin te Buitenzorg als een der meest kostbare kleinoeden van Groot-Nederland.²⁰ Vandaag de dag 'schittert' de veel bezochte Hortus Bogoriensis, of Kebun Raya, nog steeds. Indirect komt de gebroeders Bik de eer van Reinwardts schepping ten dele toe. Zij hebben hun chef bijgestaan en zij waren de eerste tekenaars, verbonden aan de tuin, die de gekweekte planten minutieus natekenden en inkleurden. Voor zover de planten niet in Buitenzorg of elders op Java groeiden, werden zij niet alleen uit de hele Indonesische archipel aangevoerd, maar ook uit andere delen van Azië – India, Ceylon (Sri Lanka), het Zuidoost-Aziatische vasteland, China en Japan – Nieuw Holland (Australië) en Oceanië, en zelfs uit de gebieden in West-Indië, waar de Nederlanders contacten mee hadden.

Er was dus volop werk voor de gebroeders Bik in Buitenzorg, wellicht in zijn soort al te eenzijdig voor mensen met hun ambities, maar de dagelijkse sleur zou in datzelfde jaar – 1817 – spoedig worden onderbroken, althans voor Jan, want voor Theodoor zou een dergelijke reis nog even op zich laten wachten. Voor de gouverneur-generaal was het wel hoog tijd om een inspectiereis door Java en Madura te ondernemen. In zijn gevolg gingen Reinwardt en Jan Bik mee.²¹ Theodoor zwaaide de imposante stoet van acht

koetsen, ossekaren en ongeveer driehonderd dragers op 22 juli uit en hij moest zich met het idee troosten dat hij bij een volgende gelegenheid van de partij zou zijn. Er was trouwens voorlopig genoeg te doen om zijn nieuwsgierigheid en leergierigheid te bevredigen: uitstapjes in de omgeving van Buitenzorg maken, zich vertrouwd maken met de gewoontes van de lokale bevolking en Maleis en Soendanees leren. In de loop van september werd hij opgevrolijkt door Antoine Payen, die pas uit Europa was aangekomen. Naast twee tekenaars en twee hortulani (W. Kent en J. Hooper) was nu een landschapschilder het departement van Reinwardt komen versterken.²² Op het moment van Payens aankomst bevonden Reinwardt en Bik zich in Oost-Java. Tijdens hun lange reis door de afwisselende landschappen van Java en Madura, bezochten zij de hoofdplaatsen van de residenties, de regentenverblijven, de vorstenhoven van Yogyakarta en Surakarta (Solo) en allerlei bezienswaardigheden, zoals de indrukwekkende Borobudur en de tempels verspreid in de nabijheid van Yogyakarta (afb. 9). De reizigers zouden op 19 november in Buitenzorg terugkeren.

Reinwardt wordt meestal geassocieerd met wetenschappelijk onderzoek, terwijl zijn vele overige activiteiten naar de achtergrond geschoven worden. Als 'directeur van landbouw,

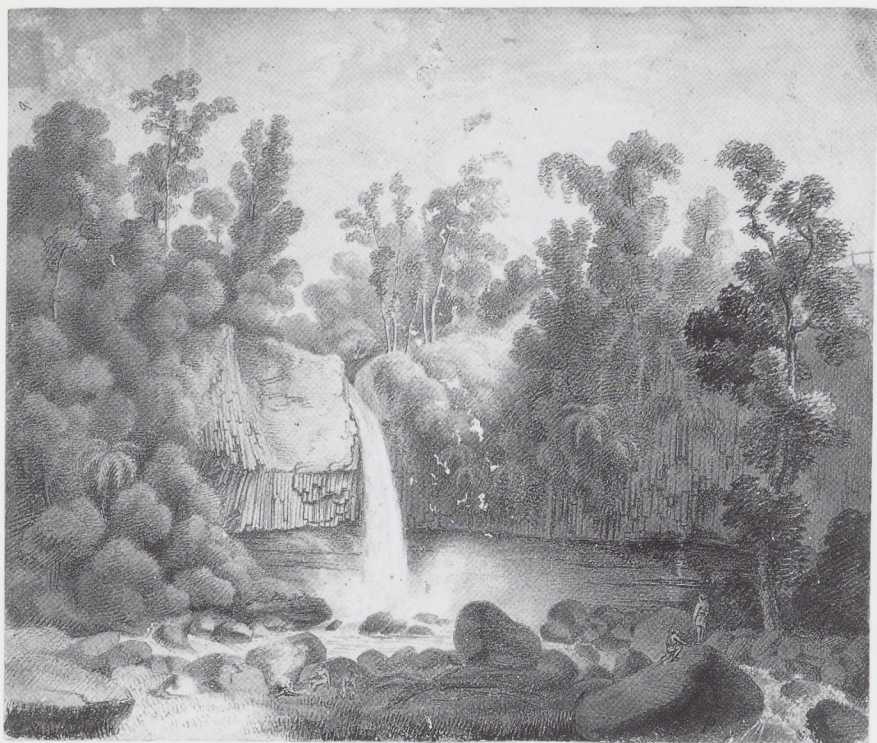

Afb. 9
A.J. BIK, *Candi Kalasan*, of Kali Bening, bij Yogyakarta (Midden-Java). Potlood, pen en gewassen inkt, water-

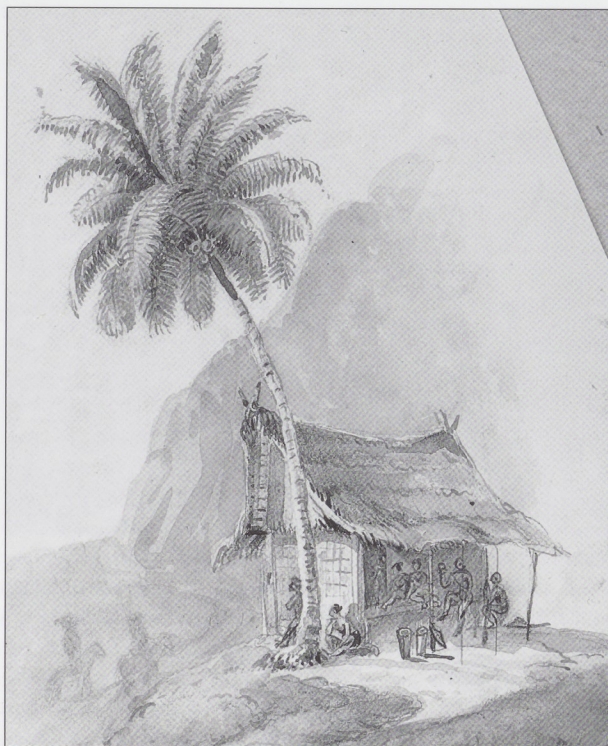
verf, 470 x 385 mm.
Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet,
Amsterdam, inv.nr.
RP-T-1999-197.

Afb. 10

A.A.J. PAYEN, Water-
val Jompong van de
rivier Citarum (Pri-
angan, West-Java), 1819.
Zwart krijt, penseel in
grijs, 228 x 269 mm.
Rijksmuseum, Rijks-
prentenkabinet,
Amsterdam, inv.nr.
RP-T-1999-115.

Afb. 11

A.J. BIK, Rustend
gezelschap bij een
warong en twee aan-
komende ruiters,
boven de oevers van
de rivier Cisokan
(Priangan, West-Java).
Potlood en gewassen
inkt, 235 x 312 mm.
Gemerkt *kolapper*
boom [klapperboom].
Staat als men de rivier
Tjisokkan [Cisokan]
overvaart. Rijksmu-
seum, Rijksprenten-
kabinet, Amsterdam,
inv.nr. RP-T-1999-148.

kunsten en wetenschappen' was hij in werkelijkheid verantwoordelijk voor de meest uiteenlopende zaken: behalve de 'landbouw', dat wil zeggen de cultures, en exploiteerbare grondstoffen, die voornamelijk geld voor de vaderlandse schatkist zouden brengen, vielen zaken zoals onderwijs, geneeskunde en vaccinatie onder hem. Wat zijn opdrachtgever onder 'kunsten' verstond, was in algemene en summere termen geformuleerd en beantwoordde in ieder geval niet helemaal aan de voorstelling die wij nu van dit begrip hebben. Dat Reinwardt met te veel taken werd belast en dat er van hem te veel werd verwacht leverde van begin af aan eindeloze discussies op. Deze controversiële discussies doen hier niet ter zake. Zeker is dat Reinwardt geen genoegen nam met uitstapjes en verkenningstochtjes in de omgeving van Batavia en Buitenzorg en in het aangrenzende gedeelte van de Priangan (Preanger). Hij verlangde naar een 'echte' expeditie en welk gedeelte van Java hij hiervoor zou uitkiezen was hem in 1817 al duidelijk. De slotzin van het journaal dat hij tijdens de inspectiereis van de gouverneur-generaal bijhield geeft het antwoord: *Hoeveel ook de afgelegde reis over het algemeen heeft doen zien dat Java bij uitstek schoon is, leveren echter de Preanger Regentschappen bij uitstek door het hoge gebergte en de weeldige vegetatie op dezelve zulke treffende Natuurtoneelen op, dat dit gedeelte van het eiland boven anderen, althans voor den Natuurkundigen, verkieslijk te zijn schijnt.*²³ De route werd in grote lijnen uitgestippeld, voorbereidingen werden getroffen, Nederlandse ambtenaren en Javaanse hoofden werden aangeschreven om alle faciliteiten onderweg en ter plaatse te verlenen. Zijn vertrek werd regelmatig uitgesteld, maar uiteindelijk, op 19 maart 1819, brak de grote dag aan. Reinwardt en zijn reisgenoten, de gebroeders Bik, Payen, Kent, één van de twee hortulani, en Landré, de 'kommies' alias secretaris

van Reinwardt, vergezeld door een stoet van bedienden plus nog eens honderddertig dragers, vingen hun tocht aan. Wie de Priangan kent, kan zich enigszins voorstellen hoe het was om aan het begin van de 19de eeuw een dergelijke expeditie in dit berg- en vulkaanachtige, en toen dun bevolkte, gebied te ondernemen. Dit was ook heel iets anders dan de reis in het gevolg van de gouverneur-generaal, die hij gezeten in een koets of desnoods gedragen in een palankijn, over begaanbare wegen, had ondernomen. En dan nog te bedenken dat de zogenaamde droge moesson van 1819 bijzonder regenachtig was! In totaal heeft deze expeditie acht maanden geduurd. Reinwardt was in zijn element en kon zich onvermoeibaar en onverzadigbaar aan zijn wetenschappelijke onderzoeken overgeven. Payen leefde voor zijn kunst en voor de natuur en was dolgelukkig om telkens schilderachtige en adembemende taferelen te ontdekken (afb. 10). Met zijn vriend Theodoor, die zich zeer conscientieus van zijn taak kweet, legde hij een collectie van opgezette vogels aan, en trok hij geodesische lijnen. Hun dagboeken doen nauwkeurig verslag van deze reis, van alle plezierige en minder plezierige avonturen die zij beleefden, van de ontmoetingen die zij met bergbewoners hadden (afb. 11), van alle gevaarlijke klimpartijen en tochten langs kraters die zij moesten zien te overleven, en ook van de momenten van ontspanning aan het einde van de dag bij het kampvuur, een glas wijn of punch (*ponsje*) in de hand (afb. 12), en van de dorpsfeesten die zij bijwoonden.²⁴ Diep in zijn hart was Jan Bik echter niet zo gelukkig. Hij droomde van een rustige baan op een Bataviaas kantoor met kans op snelle promotie waarbij hij nog wat handel zou kunnen drijven; hij verlangde naar een comfortabel huis en een goed gedekte tafel. Maar hij had weinig keuze en deed zijn werk, zoals Theodoor het af en toe in zijn dag-

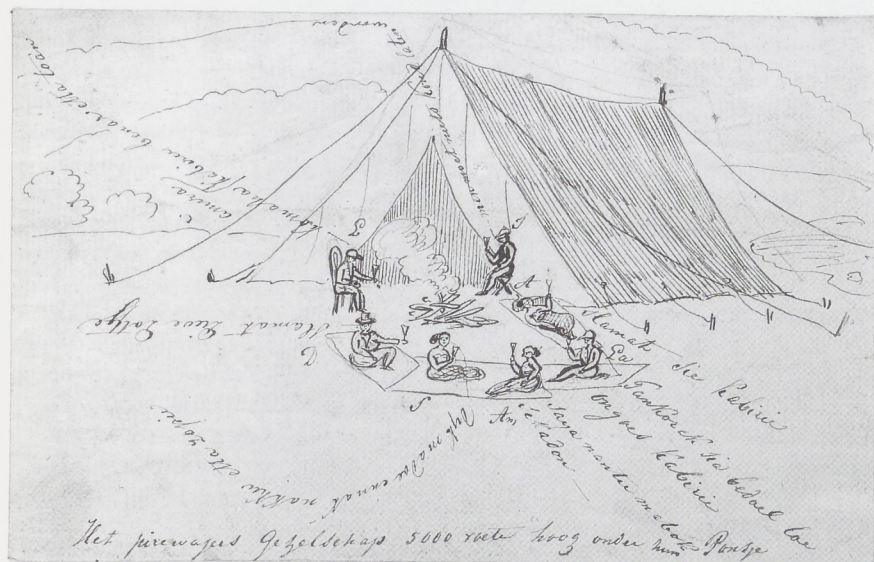
boek optekent. Over een bepaalde periode merkt hij bijvoorbeeld op: *Wij hielden ons gedurende die tijd [2-5 juni] bezig met het teekenen van planten en bloemen waartoe Professor het ons niet aan voorraad liet ontbreken.*²⁵ Het weerhield Jan er niet van om stilletjes te mopperen en om aan één van zijn jongere broers in Batavia te schrijven: *Het is ook niet plezierig dat trekken door de bergen altijd op ongebaande wegen en te paard, over ongenaakbare bergen (afb. 13), daar als je niet oppast alle ogenblikken je nek kun breken dan van alles verstoken, dat plaisir mag heeten, en zelf geen brood eten, nog melk, ook geen groente. (...) Daarom wilde ik wel, ik als klerk op een bureau begonnen was, dan reed ik nu langs Molenvliet met men traktement; en nu kan ik nog een paar jaar in de bergen omzwerven want als ik zelf bedank, geef ik zeker ongenoegen en krijg niets; en daar hebben wij nu weder een adjunct ook gekregen zo dat mijn liefhebberij eraf is. (...) Onze negotie ziet er slecht uit (...).*²⁶ De koopmansgeest liet de gebroeders niet los en het is grappig te bedenken dat zij in hun bagage toch nog wat spullen hadden meegenomen die zij, zonder succes, aan de bergbewoners probeerden

te slijten, zoals blijkt uit de opmerking van Jan. Hij kon inderdaad niet zomaar bedanken en na het schrijven van zijn brief moest hij nog maandenlang door de bergen 'omzwerven'. In november waren de reizigers in Buitenzorg terug en daarna volgde een lange periode van rust.

Begin 1821 werden de gebroeders uit hun Buitenzorgse slaap gewekt. Tijd voor een tweede expeditie, meende Reinwardt! Zijn verblijf in de kolonie liep ten einde, maar voordat hij de terugreis naar Europa zou aanvaarden wilde hij nog een reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel ondernemen. De brik Experiment werd voor de gelegenheid gehuurd en uitgerust. Reinwardt en zijn reisgenoten, de Biks, Kent en Landré, scheepden zich in en op 27 februari werd op de rede van Batavia het anker gelicht. Pas dertien maanden later, in maart 1822, zouden zij in Buitenzorg terug zijn.²⁷ Na de rede van Batavia te zijn uitgevaren zeilde het schip langs de noordkust van Java, passeerde Madura, Bali, Lombok, en liet voor het eerst het anker vallen in de baai van Bima gelegen in het noordoosten van Sumbawa, het eerste eiland dat de rei-

Afb. 12

J. TH. BIK, Kampeerplaats van Reinwardt en zijn compagnons in de bergen van de Priangan (West-Java), 1819. Pen in Oostindische inkt, 121 x 192 mm. Gemerkt *Het pirowayers gezelschap [pirowaaiersgezelschap], 5000 voeten hoog, onder hun ponsje [punch] (toelichting op annotatie, zie noot 77). Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-141.*

Afb. 13

A. J. BIK, Klimpartij op een helling van de vulkaan Gedé (Priangan, West-Java) tijdens de expeditie van Reinwardt en zijn gevolg in 1819. Potlood en zwart krijt, 432 x 275 mm. Gemerkt op achterzijde A. J. Bik del. Soukaradja [de kampung Sukaraja ligt aan de voet van de Gedé]. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-140.

Afb. 14

A. J. BIK, Gezicht op de kerk van de hoofdnegorij van het eiland Kisar (Zuidoost-Molukken). Potlood en toetsen van witte dekverf op bruin papier, 343 x 441 mm. Gemerkt *Christenkerk van Kisser 1821*. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-164.

zigers buiten Java betraden. Het verblijf in de *negorij* Bima was zeer kort en slechts voldoende om een vluchtige indruk te krijgen. Bij een bezoek aan het huis van de sultan, *hetwelk nu uit-hoofde van de vele aardbewingen niet bewoond [en bouwvallig] was* vielen Theodoor *eenige kamers, met goudleer behangen op, en die nog getuigden van vorige pracht*.²⁸ Men zou graag willen weten hoe, waarschijnlijk in de eerste helft van de 17de eeuw, het goudleer zijn weg naar dit plaatsje op Sumbawa had gevonden. Reinwardt liet geen gelegenheid onbenut om informatie over de streek te vergaren en naturalia te verzamelen. Jan en Theodoor maakten enkele tekeningen van de baai, van mensen en van de merkwaardige oude graven (mausolea) van de sultans van Bima. Na Sumbawa werd koers gezet naar Timor, befaamd om haar geurige

witte sandelhout, maar destijds ook berucht om haar koppensnellers. Aangeland in Kupang (West-Timor), werden zij opgeschrikt door de (...) *voorvechters uitgedoscht met armringen, zilveren platen en vlaggetjes, steeds wachtende om eene nieuwe expeditie van roof en moord te beginnen*.²⁹ Deze kleurrijke krijgers, de zogenaamde *orang berani* (Maleis voor 'moedige mannen'), die Theodoor zo de stuipen op het lijf joegen, bevonden zich in het gevolg van de plaatselijke hoofden. De schedels (van vijanden) die op pieken gestoken waren en die zij bij Kupang en op hun uitstapjes naar het binnenland tegenkwamen lieten geen twijfels bestaan over de gewoontes van hun gastheren. Hoe geschrokken zij ook waren van de verschijning van de Timorese krijgers, Reinwardt en zijn medereizigers konden zich desondanks

gelukkig prijzen dat zij op hun tochten buiten Kupang door deze *woeste en onbeschaafde* lieden werden beschermd. Na bijna twee weken op West-Timor vertoefd te hebben, stapte het gezelschap weer aan boord van de brik om de reis te vervolgen in noordoostelijke richting. Reinwardt, die zijn nieuwsgierigheid naar de natuur niet kon bedwingen, liet zich onderweg verleiden tot een uitstapje op een onbewoonde kuststrook van Alor (Ombai). Achteraf kreeg hij te horen dat de bewoners van dit eilandje kannibalen waren en dat hij en zijn reisgenoten *het gevaar, waarin [zij zich] toen hadden bevonden, zoo gelukkig waren ontkomen!*³⁰ Wat een verademing moet het dan zijn geweest voor Reinwardt en zijn reisgenoten om daarna op het eilandje Kisar aan wal te gaan en door de vreedzame christelijke bevolking verwelkomd te worden. Het warme onthaal van de *raja*, de aanblik van *zeer goede huizen* en een druk bezocht kerkje moet hen in hun overtuiging hebben gesterkt dat kolonisatie en kerstening een zegen was voor de inlanders omdat die daardoor een hoger beschavingspeil konden bereiken (afb. 14). Naar de honderden slaven die op het eilandje – en elders – werden gehouden werd niet omgekeken. De aantekening van Theodoor, waar wij nu over kunnen glimlachen, is typerend voor de tijdgeest van toen: *Wij spraken nog lang over het eilandje Kisser [Kisar], hetwelk, terwijl men elders alle mogelijke moeite doet om heidenen te bekeeren, daar met zijne christelijke bevolking zoo verlaten ligt!*³¹

Na zijn ankerplaats voor de kust van Kisar te hebben verlaten stak de brik de Bandazee over om vervolgens de Banda-eilanden aan te doen. Al waren het minuscule speldenknopjes op de kaart, toch speelden deze Centraal-Molukse eilanden een belangrijke rol in de wereldgeschiedenis: daar groeiden – en groeiden nog steeds – de muskaatbomen die tot zoveel twisten hebben geleid en die tot de welvaart

van de Nederlandse Republiek hebben bijgedragen. Reinwardt trok vijf weken voor al zijn onderzoekingen uit en zorgde ervoor dat de Biks genoeg om handen hadden wanneer zij niet (in draagstoelen) op excursie waren. Terugkijkend op dit verblijf kon Theodoor in zijn dagboek noteren: *Wij hadden een aantal, zowel natuurkundige, als andere teekeningen op Banda gemaakt.*³² Hij maakte verslag van hun activiteiten uitsluitend ten dienste van de *Kunsten en Wetenschappen*, maar brieven van Jan aan zijn vader maken duidelijk dat de gebroeders hun privébelangen niet verwaarloosden. Net als tijdens de expeditie van 1819 probeerden zij meegenomen handelswaren aan de plaatselijke bevolking te verkopen, maar de baten beantwoordden niet de verwachtingen. Getroffen door de verwoestingen die een vulkaanuitbarsting en een heftige aardbeving hadden aangericht, hadden de Bandanezen andere zorgen aan hun hoofd dan de goederen van de Biks te kopen.³³

Precies vier maanden nadat zij Batavia hadden verlaten bereikten de reizigers Ambon, hoofdplaats van het Nederlandse bestuur over de Molukken. Een in alle opzichten bijzondere bestemming, waar Reinwardt letterlijk in de voetsporen van de grondlegger van het natuurkundige onderzoek in Oost-Indië kon treden. Deze beroemde voorganger was niemand anders dan Georg Everhard Rumpf (1627-1702), beter bekend als Rumphius, auteur van *Het Ambonsch Kruidboek (Herbarium Amboinense)* en *D'Amboinsche Rariteitkamer*, die van tijdgenoten de erenaam 'Plinius Indicus' had gekregen. Op Ambon liepen zij door bossen waar tussen andere boomsoorten de begeerde kruidnagelbomen groeiden. Zij waren zeer onder de indruk van de hoogte en omvang die deze konden bereiken: *Men liet ons ook de tjinkeh radja [cenké raja] zien, waarin honderd menschen konden zitten en dus met regt de vorst van den nagel-boom werd*

genoemd (afb. 15).³⁴ Zeer voldaan over een verblijf van zeven weken op Ambon en de buureilanden Haruku, Saparua en Nusa Laut, noteerde Reinwardt: *Ik [heb] een groot aantal van voorwerpen, zeldzaamheden en van al wat Amboina bijzonder oplevert, kunnen mede nemen.*³⁵

[Op 13 augustus] verlieten wij de reede van Amboina, om Ternate [en Tidore] te bezoeken; men passeert een groot aantal groote en kleine eilanden, die, wel is waar, onder de Nederlandsche bezittingen in de Molukken worden gerangschikt, doch zelden door Europeanen worden betreden. Ze liggen in al hun pracht, maar ook in al hun woeste barbaarsheid, en er zullen nog eeuwen [!] verlopen, voordat op die verstrooide eilanden eenige beschaving zal zijn doorgedrongen.³⁶ Wat zijn deze naïeve woorden van Theodoor toch aandoenlijk! Ternate en Tidore waren de laatste Molukse eilanden die Reinwardt en zijn reisgenoten bezochten. Hier ook hadden Jan en Theodoor druk werk met [hun] botanische teekeningen³⁷ en andere afbeeldingen, zoals een schets van Ternate die Jan later in een mooie aquarel uitwerkte (afb. 16).

Gorontalo en de Minahasalanden gelegen in de noordelijke 'arm' van het grillig gevormde eiland Celebes waren hun laatste bestemming buiten Java. De brik stak de Molukse zee over en bracht de reizigers naar het noordelijke gedeelte van dit lange, kromme deel van het eiland. Als aanvulling op de geschreven getuigenissen zijn de tekeningen die Jan en Theodoor juist in Noord-Celebes maakten van groot belang voor onze kennis van de oorspronkelijke cultuur van deze gewesten die vanaf de komst van de Portugezen werden gekoloniseerd.

De kolonisatie en de steeds verdergaande kerstening hadden tot gevolg dat de tastbare bewijzen van de traditie van de Minahasa, het eigen geloof en de volksverhalen die normaal gesproken een cultuur levend houden, werden teruggedrongen of waren zelfs

Afb. 15

A. J. BIK, Kruidnagelboom (*cenkeh raja*), Ambon (Centraal-Molukken). Zwart krijt, 330 x 187 mm. Gemerkt *Tjenké radja* Amboina 1821. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-170.

aan het verdwijnen: *Het christendom, schreef Theodoor, heeft reeds veel invloed uitgeoefend op vele oude gewoonten van de Alfoeren, zoodat zij zich beginnen te schamen voor hunne christen-landgenooten, die, alhoewel nog zeer gehecht aan hunne oude begrippen en instellingen, daarmede niet meer openlijk durven voor den dag komen.*³⁸ Dit oordeel weerhield er Theodoor niet van om veel waardering te tonen voor de manier waarop zij ontvangen werden, en om het dagelijks leven waarvan zij getuige waren, de ceremonieën en feesten die zij bijwoonden en de verhalen waarnaar zij luisterden, te onthouden en in zijn dagboek te noteren. Wat de gebroeders zagen, fraai uitgedoste mensen, imposante houten huizen op gebeeldhouwde palen, merkwaardige sarcofagen (afb. 17) die door de dorpen heen verspreid lagen, gebruiksvoorwerpen en allerlei details, legden zij in hun schetsboeken vast.

Mede dankzij hun tekeningen is een inmiddels zo goed als verdwenen cultuur niet geheel in vergetelheid geraakt.³⁹ Na twee maanden in deze gewesten vertoefd te hebben gaf Reinwardt het signaal om westwaarts, naar Java dus, te koersen.

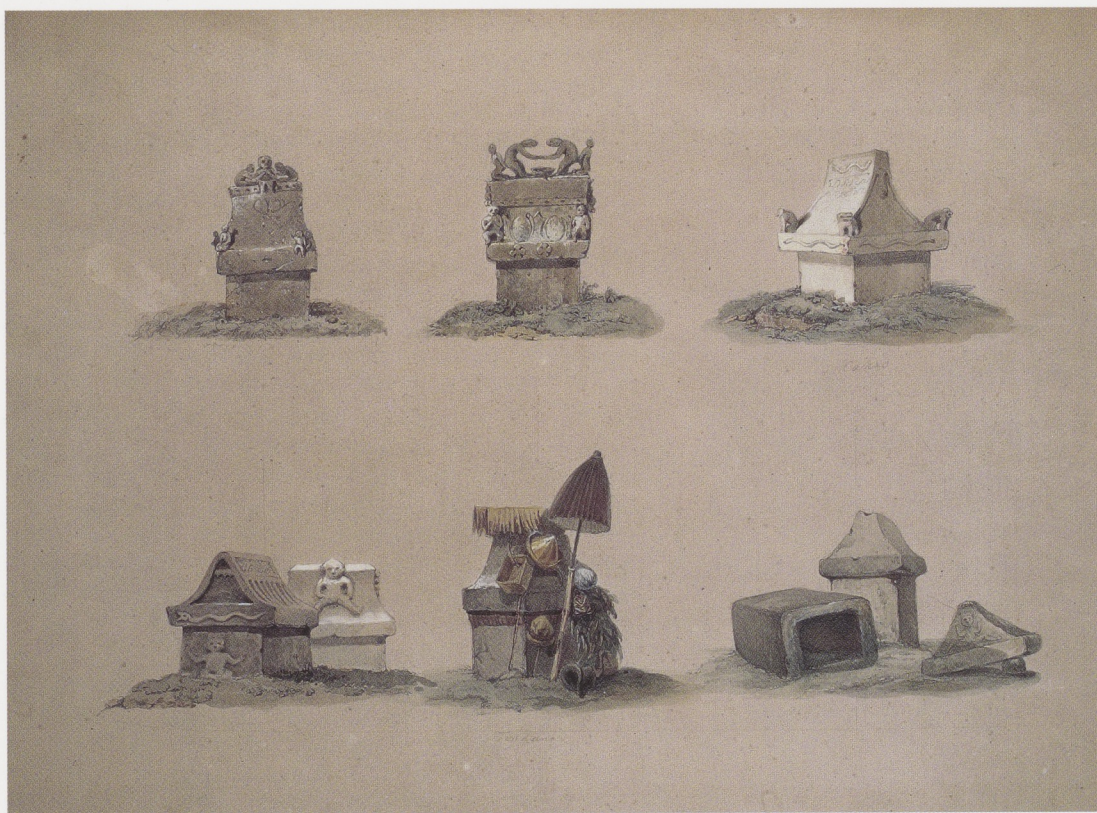
Tien maanden nadat zij Batavia hadden verlaten zetten de reizigers weer voet op Javaanse bodem. Zij landden in Besuki (afb. 18), gelegen aan de noordkust van de *Oosthoek*, en daarmee was een einde aan hun *springtochten*, aldus Van der Capellen, in Oost-Indonesië gekomen, maar nog niet aan hun reis. Reinwardt was weliswaar onverzadigbaar en onvermoeibaar, maar zijn gezondheid liet hem in de steek. Hij bundelde zijn laatste krachten om vanuit Besuki in zuidoostelijke richting te reizen teneinde de gebruikelijke onderzoeken en waarnemingen te verrichten. Het gezelschap bereikte Banyuwangi aan de Straat

Afb. 16

A. J. BIK, Gezicht op Ternate en het verblijf van de sultan vanuit de hoogte van Kayu Merah, de westkust van Halmahera in de verte (Noord-Molukken), 1821. Potlood, waterverf en gewassen inkt, 338 x 476 mm. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-176.

Afb. 17

A. J. BIK, Blad met sarcofagen (*waruga*), gevonden in dorpen van de Minahasalanden, Noord-Celebes, 1821 of 1824. Pen, gewassen inkt en waterverf op bruin papier, 410 x 550 mm. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-195.

Afb. 18

A. J. BIK, Portret van de regent van Besuki (Oost-Java), Raden Adipati Prawira Adiningrat. Potlood, 221 x 177 mm. Gemerkt *Regent van Bezoeki*. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-154.

Bali en ondernam van daaruit een tocht naar het nabijgelegen vulkanische, Merapi-Ijengebergte. Wij naderden eindelijk den voet van den Idjen (...) waar men voor ons een goede pondok had opgericht. Deze zonderlinge plaats wordt door de inlanders Ongop-ongop genoemd (afb. 19). Zij ligt aan den westelijken voet van den Idjen.⁴⁰ Op deze afgelegen hoge vlakte bedekt met modderig vulkanische as brachten Reinwardt en de Biks de – zoete en regenachtige – nacht van Kerstmis 1821 door. Na deze tocht gingen zij terug naar Banyuwangi. Na de omgeving verkend te hebben begaven zij zich naar het Tenggergebergte. Een ieder die in deze contreien heeft gereisd kan zich dit adembenemende maanlandschap voor de geest halen. De schets van Jan, verlevendigd met twee Javanen die, de rug toegekeerd, naar de Bromo en omliggende vulkanen kijken, mag niet zo spectaculair zijn als de prachtige kleurenfoto's die in elke toeristische gids te vinden zijn, maar het geeft wel een indruk van dit

imposante natuurschouwspel (afb. 20). De volgende bestemming was Malang: eene plaats die door de ruïnes der aloude stad van Singasari en de fraaije, gaaf bewaarde beelden en verdere overblijfselen uit den Hindoe-tijd meest vermaard is (afb. 21).⁴¹ Reinwardts toestand, welke hem aan den rand van het graf bragt, aldus Theodoor, dwong hem uiteindelijk om in Surabaya wekenlang het bed te houden: *Er ging dus door deze langdurige ziekte veel kostbare tijd verloren, dien ik nog op mijne terugreis naar Batavia over land, tot het onderzoeken van vele bijzonderheden gehoopt had te kunnen besteden, en ik was nu genoodzaakt van alle verdere plannen van dien aard af te zien, mijne reis naar Batavia te bespoedigen en alleen de voorbereidselen tot de terugreis naar Europa bedacht te zijn. Ik vertrok den 3^{den} Maart van Soerabaja (...) en kwam eindelijk den 18^{den} Maart, weder te Buitenzorg in mijne woning aan.* Reinwardt, die zijn reisverhaal naderhand redigeerde, voegde er aan toe: *Met mijne terugkomst eindigde ook mijn werk op Java.*

Afb. 19

A. J. BIK, Rustplaats op de vlakte van Ongop-ongop, gelegen aan de westelijke voet van het vulkanische Merapi-Ijen gebergte (Oost-Java), 1822. Potlood, 243 x 336 mm. Gemerkt *Ongopongop*. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-155.

*De nog overige tijd moest tot het afdoen van vele zaken, en voor de toebereidselen tot mijne terugreis besteed worden.*⁴²

Reinwardt verliet Batavia op 15 juni 1822 en ging over land naar Anyer, gelegen aan de Straat Sunda, waar het schip dat hem naar Nederland zou brengen op hem wachtte. Hij kon het niet laten om nog op de valreep een gedeelte van de residentie Bantam (Banten), waar hij nooit was geweest, te verkennen. De leden van zijn departement vergezelden hem en brachten hem aan boord van de *Elisabeth* waar [Reinwardt] hun laatste vaarwel ontving. Het schip ging op 26 juni onder zeil. In de scheepsruimte, waar talloze verzamelingen opgeborgen waren, bevonden zich tekeningen van de Biks die via Reinwardt hun weg naar Nederlandse openbare instellingen zouden vinden.

De Biks hadden tegelijkertijd een chef en een vriend en een tweede vader zien gaan, maar met het oog op hun ambities moeten zij het moment van zijn vertrek toegejuicht hebben. Met Reinwardts vertrek werd zijn departement, als apart bestuursorgaan, *de facto* ontbonden. Reinwardt liet allerlei instructies achter. Blume zou hem aan het hoofd van de Botanische tuin opvolgen en de leden van de nieuw opgerichte Natuurkundige Commissie, die eind 1820 uit Nederland waren aangekomen, en die een tekenaar telden, zouden zijn wetenschappelijk werk voortzetten. Voorts had Reinwardt voorgesteld om de Biks *provisieel* aan te houden.⁴³ De verlossing waarop Jan zo lang had gewacht was binnen handbereik. Van der Capellen had hem een *post in het civiele* beloofd en kwam zijn belofte na. In december van het

Afb. 20
A. J. BIK, Gezicht op de Zandzee en de vulkaan Bromo in het Tenggergebergte (Oost-Java), 1822. Potlood, 209 x 275 mm. Gemerkt *Bromo en de Zandzee*. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-153.

zelfde jaar werd hij tot vendumeester in Batavia benoemd.⁴⁴ Dit was het begin van een tweede carrière in Indië en hij kreeg de kans om zijn talenten voor de negotie op grotere schaal te ontplooiën. Dit weerhield hem er niet van om uit liefhebberij te blijven tekenen en om zich in de lithografie te bekwamen.

Van der Capellen, die veel waardering voor de gebroeders Bik toonde en dus Theodoor goedgezind was, had hem ook *reeds bij het vertrek van Professor Reinwardt (...) eene plaatsing in het civiele beloofd*. Hij kon echter diens diensten als tekenaar voorlopig niet missen en, benadrukkend dat dit *slechts eene provisionele schikking* was, voegde hij hem toe aan de leden van de Natuurkundige Commissie.⁴⁵ Tegen wil en dank zag Theodoor zich gedwongen om een derde expeditie te ondernemen. In 1823 (22 maart-5 september) trok hij met twee leden van die Commissie door de residentie Banten, dat wil zeggen het gebied ten westen en zuidwesten van Buitenzorg (Bogor) tot aan de west- en zuidkust van Java. Na afloop van de reis kon Theodoor zich met het idee troosten dat hij en zijn twee reisgenoten de eerste Europeanen waren die de zuidwestelijke punt van Java, het schiereiland van Ujung Kulon, hadden bereikt.⁴⁶ Men kan zich nu moeilijk voorstellen dat er in die tijd nog onbewoonde of zeer dun bevolkte streken op Java waren, vol tijgers, panters en neushoorns, om nog maar te zwijgen van de rijkdom aan vogelsoorten. *Ik zal na afloop van die reis om u denken* had Van der Capellen nog tegen Theodoor gezegd. Door een samenloop van omstandigheden zou de landvoogd binnen afzienbare tijd zijn belofte nakomen.

Van der Capellen verbleef op Java sinds mei 1816, had drie inspectiereizen over Java gemaakt (in 1817, 1819 en 1822) en hoewel hij er vurig naar verlangde om na zoveel jaren van onafgebroken hard werken te repatriëren,

wilde hij in ieder geval nog een inspectiereis naar de Grote Oost maken. Verder waren er nog allerlei zaken die hij wilde afhandelen. *Indien ik niet voor het najaar van 1824 weggkomen kan*, schreef hij eind mei 1823 aan Reinwardt, *is ons voornemen in Jan. [januari] aanstaande eene reis te ondernemen naar de Molukkos. Indien het mogelijk is, wensche ik, van Java om de bogt stevenende, te beginnen met Timor en dan de reis te vervolgen over Banda, Amboina, Ternate en Tidore, Menado, Gorontalo, Macassar en Banjarmassing. Indien alles niet kan ten uitvoer gebragt worden, hoop ik echter een gedeelte dier U bekende landen te zien. Payen en [Jan] Bik wenschen beide van de partij te zijn.*⁴⁷ Waarom Jan Bik ook aan de reis wilde deelnemen is een raadsel. Payen,

Afb. 21

A. J. BIK, Stenen beeld van Parvati, vrouwelijke verschijningsvorm van Shiva, omringd door godheden van het shivaïtisch pantheon, Singasari (Oost-Java), 1822. Potlood en penseel in grijs, 278 x 248 mm. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-199.

die niet de reis van 1821 met Reinwardt had meegemaakt, had echter redenen om buiten de kusten van Java te gaan kijken. Hij was schilder, en eigenlijk ook architect, en, in tegenstelling tot zijn beide vrienden, had hij geen andere pretenties dan zijn beroep uit te oefenen. Een reis naar de Molukken en Celebes in het gevolg van de gouverneur-generaal zouden hem nieuwe inspiratiebronnen geven en als architect zou hij van dienst kunnen zijn.⁴⁸

De voorbereidingen werden getroffen. Om het imposante gevolg van de gouverneur-generaal en een grote hoeveelheid geschenken voor de inlandse hoofden te vervoeren werd een klein eskader samengesteld.⁴⁹ Er werden gedetailleerde instructies op papier gezet en door de gouverneur-generaal gesanctioneerd. Een van deze besluiten betrof Theodoor, die zijn broer Jan als vendumeester in Batavia zou vervangen.⁵⁰ Met deze regeling werd zijn geduld dus eindelijk beloond.

Het eskader verliet de rede van Batavia op 18 februari 1824 en zeilde rechtstreeks naar Ambon.⁵¹ Als Jans leven voor de komende weken, toen hij zich op dit eiland bevond, geen onverwachte wending had genomen, hadden wij zijn reisschema in een paar woorden kunnen samenvatten. Volgens het besluit dat hem aan de onderneming van Van der Capellen verbond, werden er geen bijzondere activiteiten van hem verwacht. Jan kreeg, als het ware, een vakantie, of verlof, aangeboden en zou reizen onder de meest comfortabele omstandigheden, al moeten we natuurlijk wel rekening houden met de condities van die tijd en de gevaren van de zeereis. Hij kreeg dus geen opdracht om tekeningen te maken, maar niets belette hem uiteraard om zich aan zijn liefhebberij over te geven.

Van der Capellen, die zich niet de tijd kon veroorloven om alle eilanden die hij had willen inspecteren aan te doen, had een ambtenaar naar Timor gestuurd en bestemde dezelfde persoon om zijn werkzaamheden in de

zuidoostelijke Molukken voort te zetten. Aangezien deze man nog niet op Ambon was aangekomen toen het verblijf van Van der Capellen op dit eiland ten einde liep en zijn aanwezigheid op Banda, de volgende bestemming, wenselijk was, had de gouverneur-generaal zijn keuze op eenen anderen moeten laten vallen en wel op de heer Bik. Hij zelf is daartoe genegen. De weersgesteldheid is gunstig om hem tot naar Aroe [Aru] te zenden, kunende hij op zijne togt Keffing [Kefing of Seram Rei] en Goram [Gorom of Gorong] aandoen. Deze twee eilanden, beoosten het groote eiland Ceram [Seram] gelegen, drijven veel handel met de Papoesche en Aroe-eilanden. Te voren was er een Nederlandsche bezetting. In vele jaren hebben zij er niets van vernomen, dan bij eenige onbeduidende brieven, waarop naauwelijks antwoord is gekomen. Wij moeten dus kennis hernieuwen, hun vertrouwen inboezemen en tevens de vlag vertoonen, die zij daar sedert lang niet gezien hebben. (...) Brieven en geschenken zullen den heer Bik worden medegegeven. Hij zal zooveel mogelijk den staat van zaken moeten onderzoeken, ten einde daarna ik kunne bepalen, welke maatregelen ten aanzien van handel [binnen de Indonesische archipel en met China] en scheepvaart met die volken moeten genomen worden. (...) De instructie voor den heer Bik heb ik ontworpen op de bepaalde gronden, zoodat hij binnen weinige dagen zal kunnen vertrekken, zijnde de schoeners Daphné en Pallas [i.e. Pollux] daartoe bestemd. Hij zal ook de eilanden Key [Kei of Kai] aandoen. De moesson gunstig zijnde, zal hij mij waarschijnlijk te Ternate aantreffen.⁵² Jan Bik verliet Ambon op 17 maart en het lukte hem om de gouverneur-generaal, die in de tussentijd de Bandase eilanden had bezocht, op Ternate in te halen. In tien weken had hij zijn missie volbracht en de eilanden ten oosten en zuidoosten van Ambon die op zijn programma stonden, aan te doen. Van der Capellen was bijzonder tevreden over de

manier waarop hij had gehandeld: *Uit de gesprekken met hem gehouden is mij intusschen gebleken, dat hij den geest en de bedoeling zijner zending zeer wel begrepen en dezelve goed uitgevoerd heeft. (...) De heer Bik heeft vele teekeningen en kaarten gemaakt, welke zijn rapport dubbeld belangrijk zullen doen zijn.*⁵³

Na Ternate, gingen Van der Capellen en zijn gevolg naar de Manado-streek in de Minahasalanden van Noord-Celebes, die Jan in 1821 al had bezocht, en vervolgens naar Makassar (Zuid-Celebes), dat hij nog niet kende. Drie maanden lang had hij alle gelegenheid om de gerenommeerde havenstad te leren kennen, allerlei plechtigheden bij te wonen en de omgeving in het gezelschap van zijn vriend Payen te verkennen.⁵⁴ Op 17 september waren de reizigers op Javaanse bodem terug. Na een verblijf van tien dagen in Surabaya en een tocht van een paar dagen langs de noordkust eindigde de inspectiereis toen het schip op 1 oktober in de rede van Batavia voor anker ging. Deze terugkomst markeerde het einde van Jans grote reizen buiten Java. Meer dan twintig jaar later zou hij zijn laatste lange zeereis ondernemen, toen hij naar Europa terugkeerde.

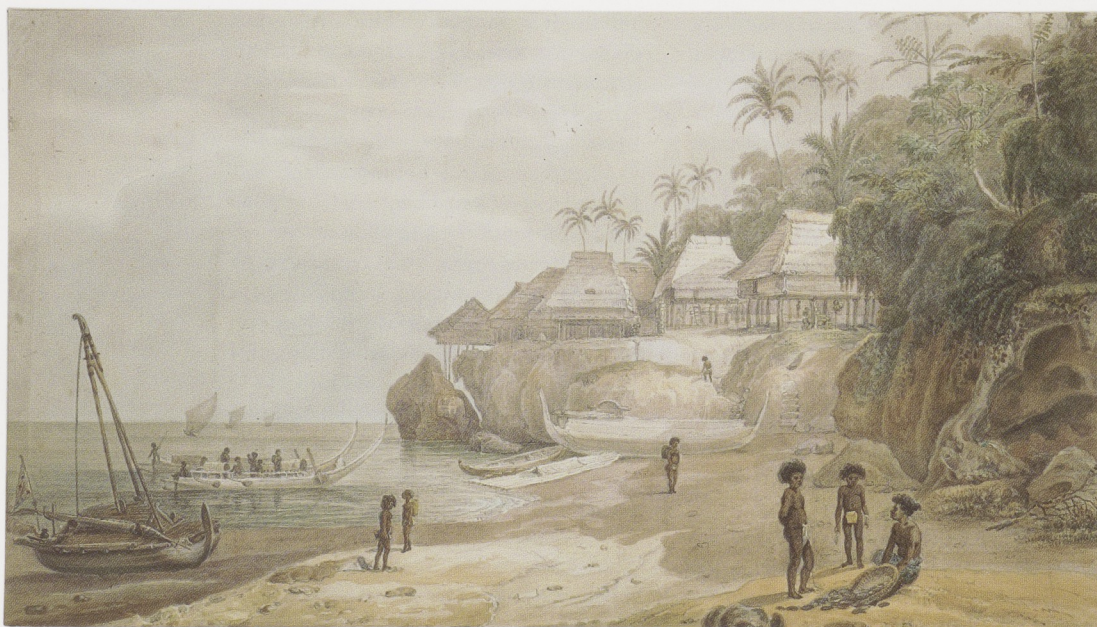
In Batavia hervatte Jan zijn werkzaamheden als vendumeester niet, hij kreeg een andere en beter betaalde functie. Hij werd benoemd tot assistent-resident voor de politie der ommelanden van Batavia.⁵⁵ Nu Jan 'gesetteld' was, weerhield niets hem er meer van een gunstig huwelijk te sluiten. Hoe hij in Batavia in kennis kwam met een jong, en naar Payens zeggen knap, meisje weten wij niet.⁵⁶ Op 28 augustus 1825 trouwde hij in de Lutherse kerk met de zestienjarige Anna Maria Arnold (1809-1894), dochter van een koopman van Duitse afkomst in Batavia. Het echtpaar kreeg drie zonen en één dochter. In 1828 werd Jan tot baljuw van Batavia benoemd en in 1832 tot 'ommegeand rechter' in de Wester-

afdeling van Batavia en hij kreeg tevens een zetel in de Raad van Justitie.⁵⁷ In 1837 werd hij gepensioneerd.⁵⁸ Jan Bik was een gezien man in de Bataviase samenleving. Hij was lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, hij werd gevraagd om deel uit te maken van verschillende commissies en hield zich met allerlei zaken bezig. Voor zijn verdiensten als ambtenaar werd hij reeds in 1839 benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.

Zoals wij inmiddels weten zat de negotie in zijn bloed en hij ontplooidde zich door de jaren heen dan ook tot een succesvol zakenman. Nog voor zijn pensionering had hij samen met Theodoor landbouwgrond gekocht en hij sleet zijn laatste Javaanse jaren als landheer. Eind 1846 kwam er een einde aan zijn Oost-Indisch avontuur en verliet hij Java met zijn echtgenote en twee jongste kinderen. Hij vestigde zich in Amsterdam en zette zijn zaken met evenveel succes in Nederland voort.⁵⁹

Ook voor Theodoor gingen de zaken voor de wind. Zijn functie als vendumeester hield hij tot aan zijn pensionering in 1836.⁶⁰ Evenals zijn oudste broer was hij landeigenaar geworden en mede dankzij de winsten uit de suikerteelt en zijn huwelijk in 1848 met een rijke weduwe eindigde hij zijn lange leven op Java – de behoefte om Nederland weer te zien had hij blijkbaar nooit gehad – als een zeer vermogend landheer.⁶¹ De jeugdroom om fortuin in Oost-Indië te maken was voor beide broers werkelijkheid geworden. Jan overleed op 1 oktober 1872 in Brussel, waar hij graag vertoefde, en Theodoor op 3 juli 1875 in Batavia.

Afb. 22

A. J. BIK, Gezicht op een van de nederzettingen van de oostkust van Workai, een van de Aru eilanden (Zuidoost-Molukken), 1824. Pen, gewassen inkt en waterverf, 320 x 568 mm. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-173.

De portefeuilles van Jan Bik in het Rijksprentenkabinet: onderdeel van de omvangrijke erfenis van twee ondernemende tekenaars

De portefeuilles en omslagen afkomstig van Jan Bik, echtgenoot van Anna Maria Arnold, die via de mannelijke lijn van zijn oudste zoon, Frederik Arnold Bik, hun weg naar het Rijksprentenkabinet hebben gevonden, zouden eigenlijk, voor de helderheid, de 'collectie Arnold Bik' genoemd moeten worden.⁶² Naast deze nalatenschap bevindt zich namelijk in het Rijksprentenkabinet een andere collectie Bik. Deze collectie is afkomstig van Theodoor en bestaat uit twee albums met ingeplakte tekeningen en aquarellen. Zij werd reeds aan het einde van de 19de eeuw door een neef Bik geschonken.⁶³ Deze twee collecties vullen elkaar aan. In de portefeuilles van Jan bevinden zich tekeningen van, of toegeschreven aan, Theodoor en in de albums van Theodoor bevindt zich een tamelijk groot aantal tekeningen en aquarellen en enkele lithografieën van zijn oudere broer. Het portret van

Van der Capellen uit één van de twee albums van Theodoor is daar een voorbeeld van (zie afb. 7). Dit geldt ook voor de overige collecties die, zoals wij hierna zullen zien, in andere openbare instellingen worden bewaard. Beide collecties van het Rijksprentenkabinet maken deel uit van de erfenis van de gebroeders, waarvan het werk van Jan het omvangrijkst is.

Het hele oeuvre van beide broers, wat zijn omzwervingen en uiteindelijke bestemming betreft, kan in twee categorieën worden verdeeld. Tot de ene categorie behoren de tekeningen – en aquarellen – die tot hun privé-bezit gerekend kunnen worden, dat wil zeggen, wat zij zelf hebben bewaard en aan hun familieleden hebben geschonken of nagelaten. Tot de andere categorie behoren de tekeningen die zij uitsluitend gemaakt hebben toen zij als tekenaars in dienst van het gouvernement waren en die vóór Reinwardts vertrek naar Nederland zijn verzonden, alsook de tekeningen die Reinwardt in 1822 heeft meegenomen of die, mogelijk, na diens vertrek naar Nederland zijn nagezonden.⁶⁴ Op de

verdeling binnen deze twee categorieën, die lang niet altijd consequent is geweest, zal ik straks terugkomen. Van het privé-bezit van de familie Arnold Bik is de collectie van het Rijksprentenkabinet, zoals gezegd, niet de enige, maar wel de omvangrijkste. In het Algemeen Rijksarchief bevinden zich drie schetsboeken en een omslag vol losse tekeningen afkomstig van Jan.⁶⁵ Voorts bezit de afdeling Historische Documentatie (HISDOC) van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden één tekening en drie lithografieën van Jan en het Tropenmuseum in Amsterdam vijf tekeningen.⁶⁶ De tekeningen, die tijdens Jans en Theodoors leven als rijksbezit Nederland hebben bereikt, zijn verdeeld over drie Leidse collecties.⁶⁷ In het Nationaal Herbarium Nederland (voorheen Rijksherbarium) bevinden zich de botanische tekeningen en in het Nationaal Natuurhistorisch Museum (voorheen Museum van Natuurlijke Historie en Geologie), kortweg Museum Naturalis, de zoölogische tekeningen.⁶⁸ In het Rijksmuseum voor Volkenkunde worden de tekeningen van oudheden bewaard.⁶⁹ Aan laatstgenoemd museum heeft het Rijksherbarium (in 1951) een serie topografische tekeningen – landschappen, geologische verschijnselen zoals vulkaankraters, grotten of rotspar-tijen, en ook dorpsgezichten en huizen – en tekeningen van volkstypen en etnografica, afgestaan.⁷⁰ Er zijn zoveel tekeningen uit de jaren 1816-1824 in de collectie Arnold Bik en overige collecties die uit privé-bezit komen, dat men slechts tot één conclusie kan komen. De gebroeders Bik waren niet verplicht om hun hele productie, die tijdens hun dienstjaren als gouvernementsteke-naars was ontstaan, aan de overheid over te dragen. Deze opmerking is gerechtvaardigd omdat hun collega Payen wél de verplichting moest aan-gaan om alle tekeningen, tot aan de kleinste schetsen toe, en olieverf-studies, die hij tijdens zijn verblijf in

Indië (1817-1826) had gemaakt, aan de Nederlandse staat zo niet over te dra-gen dan wel na te laten.⁷¹ Het lijkt erop dat de selectie uit de overige tekenin-gen (landschappen, volkstypen, enz.) van de Biks willekeurig is geschied. Koning Willem I en zijn raadgevers hadden de wens nadrukkelijk uitgesproken om beelden van land en vol-ken te zien en om die reden lijkt het onbegrijpelijk dat niet *alle* topografi-sche, antropologische en etnografische tekeningen van de Biks, bij wijze van spreken, in beslag werden genomen. Aan de andere kant werd de landschap-schilder Payen naar Java gestuurd om juist in die behoefte te voorzien. Dit verklaart misschien het feit dat Rein-wardt en Van der Capellen na Rein-wardts vertrek, het niet zo nauw namen met de tekeningen van de Biks. De gebroeders waren tenslotte aange-steld om *natuurkundige tekeningen* te maken en het is best mogelijk dat hun de vrijheid werd gelaten om over alle overige tekeningen te beschikken. Over dit punt zwijgen de bronnen. Het blijft niettemin merkwaardig dat Van der Capellen, die zich zo verheugde over het feit dat Jan met een rijke oogst aan vluchtige schetsen, tekenin-gen en schetskaarten van zijn reis naar de Kai- en Aru-eilanden was terugge-komen, deze unieke verzameling, waarvan hij de waarde in zijn dagboek nadrukkelijk aantekende, bij Jan liet berusten. Een groot gedeelte hiervan, waaronder alle aquarellen, bevindt zich in de collectie Arnold Bik. Het gezicht op een van de dorpen die op de klip-pen van de oostkust van Workai, één van de Aru eilanden, waren gebouwd behoort tot deze groep (afb. 22). Uiteindelijk zijn toch bijna alle tekenin-gen langs verschillende wegen in open-bare instellingen terecht gekomen. De toegankelijkheid maakt het goed mogelijk om de collecties met elkaar te vergelijken en zo de informatie over en weer uit te breiden. Zo kan bijvoor-beeld een aquarel uit de collectie Arnold Bik, waarvan de exacte voor-

stelling niet duidelijk is, gekoppeld worden aan een tekening in een schetsboek in het Algemeen Rijksarchief, omdat die van de annotatie *Ternate* is voorzien. Oude kaarten bevestigen dat deze aquarel, waarvan de topografie op het eerste gezicht aan Ambon doet denken, inderdaad het zuidelijke gedeelte van de oostkust van Ternate, waar de tekenaar zich bevindt, en de tegenovergelegen westkust van Halmahera in de Noord-Molukken voorstelt (zie afb. 16). Een ander voorbeeld is een aquarel die een muur met een omlijste opening voorstelt. Waar heeft Jan deze merkwaardige muur gezien? Een geannoteerde lithografie van Jan van dezelfde voorstelling die zich in de collectie afkomstig van Theodoor in het Rijksprentenkabinet bevindt geeft het antwoord. Dit blijkt een detail van de in koraalsteen opgetrokken ommuring van de negorij Dullah op het eiland Dullah, een van de Kai eilanden in de Zuid-oost-Molukken. In zijn verslag geeft Jan, jammer genoeg, geen toelichting op de reliëfs die aan weerskanten van de steunbalken zijn geplaatst (afb. 23).

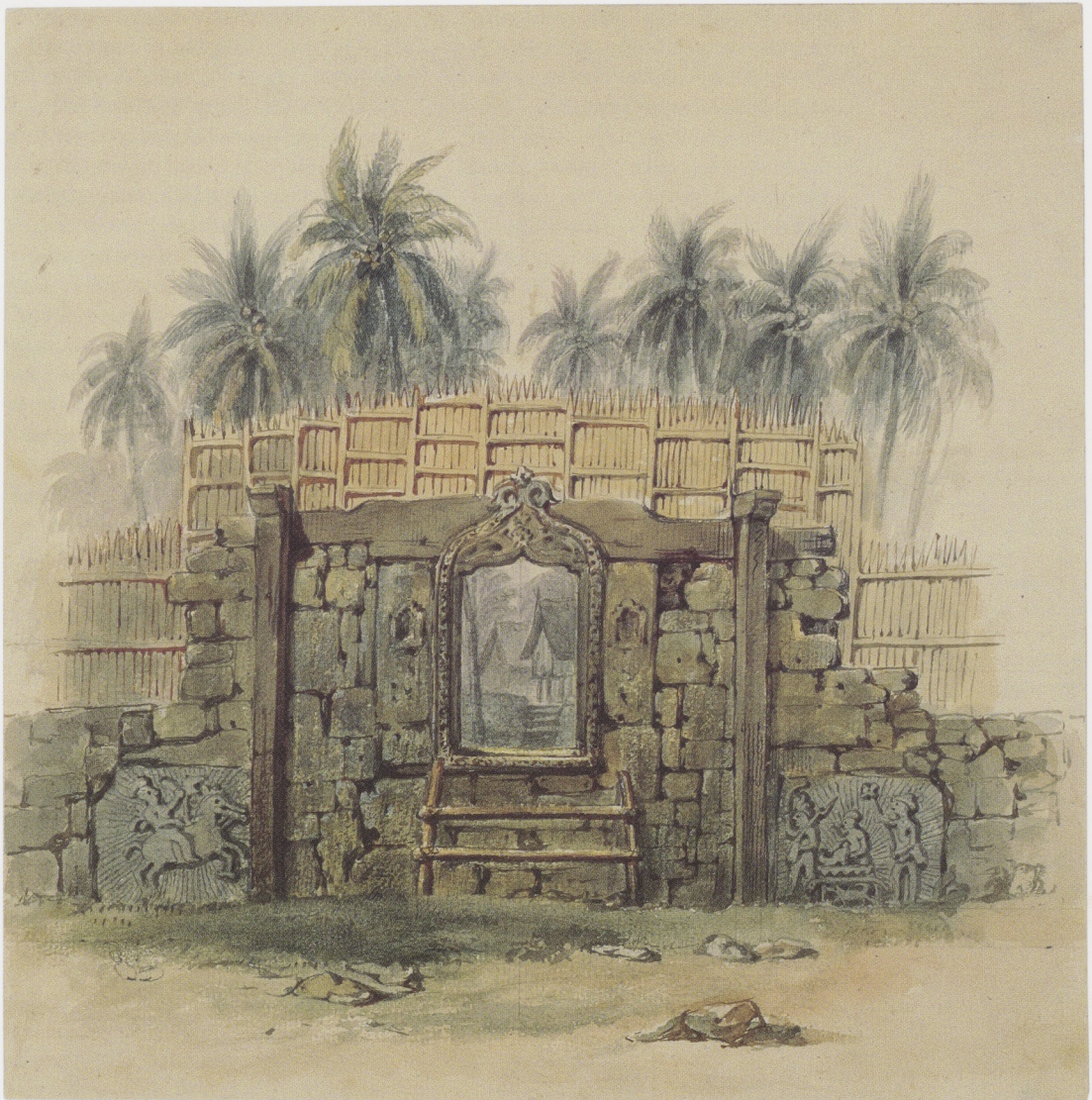
Bekijken wij nu de 'Arnold Bik-collectie' van het Rijksprentenkabinet eens nader. Van de vijf grote portefeuilles dragen er twee de titel *Ned. Oost-Indië. Aquarellen en Teekeningen van A.J. Bik* en een derde *Aquarellen en Teekeningen van A.J. Bik*. In de twee overige portefeuilles, respectievelijk gemerkt *Aquarellen van E. Hardouin. Java en Javaansche oudheden* bevinden zich geen originele tekeningen van Jan, maar aquarellen en lithografieën die wel aan hem en zijn werk zijn gerelateerd. In de vier eerstgenoemde portefeuilles zijn de tekeningen op vellen dun, of soms wat dikker, karton geplakt. Een stapel losse tekeningen werd in een eenvoudig omslag bewaard. Verder hoort bij deze collectie een omslag met schetskaarten en een omslag met aantekeningen en enkele schetsen, die betrekking hebben op de reizen die Jan in 1821 en

1824 maakte.⁷² Als voorlopig de portefeuilles 'Hardouin' en 'Javaansche oudheden', die geen eigenhandig werk van de Biks bevatten, buiten beschouwing worden gelaten, dan telt de collectie een honderdvijftigtal schetsen, tekeningen en aquarellen, waarvan het formaat varieert van 117 x 96 mm tot 429 x 829 mm. Hoewel de selectie niet rigoureuus is geweest, zeker als men in aanmerking neemt dat door raadpleging van de collectie de ordening door de jaren heen enigszins verstoord moet zijn geraakt, is er een zeker systeem in de samenstelling van de drie 'A.J. Bik' portefeuilles te bespeuren. De schetsen met een groot formaat en de mooiere, of beter uitgewerkte, tekeningen en aquarellen werden op karton geplakt (met een strook plakband aan de bovenkant zodat de verso, zonnodig, bekeken mag worden) en in de grote portefeuilles opgeborgen, terwijl de resterende minder 'mooie' tekeningen en kleinere schetsen los in een omslag terecht kwamen.⁷³

Lang niet alle tekeningen zijn voorzien van annotaties van de hand van Jan en ook zijn handtekening, 'AJBik', of monogram, 'AJB', alsmede een datering worden slechts sporadisch getroffen. Na Jans dood zijn allerlei annotaties op de tekeningen, hetzij recto, hetzij verso, en op de vellen waarop ze zijn geplakt aangebracht. De meeste annotaties zijn van de hand van zijn kleinzoon, mr. Adrianus Johannes Emanuel Arnold Bik, en van de Indonesië-specialist G.P. Rouffaer. De handtekening, 'AJBik', van deze kleinzoon, die regelmatig op de recto van de tekeningen voorkomt, toont veel gelijkenis met die van zijn grootvader, hetgeen aanleiding tot verwarring geeft. Het handschrift van Rouffaer, die A.J.E. Arnold Bik bijstond bij de identificatie van allerlei tekeningen, is opvallend, soms slordig, maar altijd makkelijk te herkennen.⁷⁴

De collectie geeft een aardig beeld van Jans inspiratiebronnen en observatievermogen tijdens zijn langdurig

verblijf op Java (1816-1846) en tijdens zijn reizen naar Oost-Indonesië in 1821 en 1824. Tekeningen gemaakt op de heenreis naar Java, inclusief tijdens een lang oponthoud aan de Kaap, en op de terugreis naar Nederland bevinden zich in andere collecties. Een klein aantal tekeningen dat na 1846 is gemaakt maakt eveneens onderdeel uit van de collectie. Het is niet verbazingwekkend dat het leeuwendeel Java betreft, met 90 tekeningen en dat binnen deze groep West-Java op de eerste

plaats (63 tekeningen) komt. Midden-Java (slechts één tekening), Oost-Java (9 tekeningen) en de resterende tekeningen, die vrijwel zeker op Java zijn gemaakt, maar waarvan de locatie niet duidelijk is of de afbeelding te algemeen (een ossekar bijvoorbeeld), komen op de tweede plaats. Tot de tweede groep behoren alle tekeningen die buiten Java zijn gemaakt. Binnen deze groep zijn Noord-Celebes (Gorontalo en vooral de Minahasalanden) en de Zuidoost-Molukken (Kisar en de

Afb. 23

A. J. BIK, Koraalstenen muur en omliggende opening naar de negorij Dula (of Dullah) op het eiland Dullah, Kai eilanden (Zuidoost-Molukken), 1824. Potlood en gewassen inkt, 275 x 270 mm. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-200.

Kai- en Aru-eilanden), met respectievelijk 18 en 23 tekeningen, plus drie bladen met kaarten, het best vertegenwoordigd. De Noord-Molukken (Ternate, Tidore en nabijgelegen eilanden), de Centraal-Molukken (Ambon, Banda en Gorom) en ten slotte Timor, met in totaal 16 tekeningen, nemen een bescheiden plaats in. Van de periode na Indië zijn er 13 tekeningen. Drie vermeldenswaardige topografische schetsen illustreren de familiegeschiedenis: twee gezichten op huizen op de Breesaap, bij Velsen in Noord-Holland, het land dat Jan in 1851, met zijn zwager J.W. Arnold, kocht⁷⁵ en een gezicht op het huis van één van zijn jongere broers, Pieter Vreede Bik (ook een oud-Indisch ambtenaar), gelegen langs de weg tussen Delft en Rijswijk. Een aquarel van de badplaats Soden-am-Taunus in 1868 geschilderd, is het laatste gedateerde werk van de toen hoogbejaarde Jan Bik.

Binnen de twee bovengenoemde groepen 'Indische' tekeningen zit werk

van Theodoor, maar zonder signatuur of monogram, hetgeen de toeschrijving soms erg problematisch maakt. In de meeste gevallen is het eerder een kwestie van gevoel en deductie en de beslissing om de ene of andere tekening aan hem toe te schrijven is gebaseerd op de vergelijking tussen alle tekeningen, van hem en van Jan, die voorhanden zijn. Theodoor heeft naar alle waarschijnlijkheid samen met zijn broer leren tekenen, want het is opvallend dat hij dezelfde stijl heeft aangenomen. Voornamelijk in de landschappen is hun identieke weergave van de vegetatie, in het bijzonder van het loof, opvallend. Als porseleinschilders hebben zij samengewerkt en ervaring opgedaan om zeer nauwkeurig, bijna peuterig, te werken. Zij werden om hun bekwaamheid aangesteld, in eerste instantie om planten en dieren met een wetenschappelijk doel te tekenen, een aspect van hun priegelige werkzaamheden dat hier niet aan de orde is, maar de nauwkeurige werkwijze

Afb. 24
J. TH. BIK, Baduy van de residentie Banten (West-Java) bespelende de tjaloeng (calung). Potlood en pen in bruine inkt op bruin papier 208 x 306 mm. Gemerkt Bedoein Bantam. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-144.

114

die zij hebben moeten hanteren is wel te bespeuren in de beter uitgewerkte tekeningen en aquarellen. Als porseleinschilders konden zij zich immers geen *repentir* veroorloven. Op de schetsen die hij direct naar de natuur tekende, noteerde Jan vaak de kleuren als geheugensteuntje. Thuis gekomen kon hij op zijn gemak de schets uitwerken en met waterverf inkleuren. Over het algemeen kan men concluderen dat Jan een betere tekenaar en waterverfschilder was dan zijn broer en dat hij, zeker als het gaat om de weergave van menselijke figuren, een meer vaste en krachtige hand had. Maar het is ook aan te nemen dat Jan soms zwakke ogenblikken kende en dat Theodoor zichzelf bij gelegenheid kon overtreffen, en deze gedachte maakt de toeschrijving aan de een of de andere bepaald niet gemakkelijker. Theodoor deed in ieder geval zijn best om de bekwaamheid van zijn broer te evenaren. In 1819 viel het Payen op dat hij vorderingen maakte.⁷⁶ De als een grapje bedoelde penschets van *het pierewaaiersgezelschap, 5000 voeten hoog, onder hun ponsje [punch]* (zie afb. 12), kan zonder meer aan Theodoor worden toegeschreven. De geschetste figuurtjes zijn *niet* van de hand van Jan en bovendien verraadt Theodoor zichzelf door zijn handschrift.⁷⁷ De tekening van een Baduy die met twee bamboestokken een tjaloeng [*calung*] bespeelt zou ik aan Theodoor willen toeschrijven (afb. 24). Het is best mogelijk dat hij dit tafereel heeft gezien toen hij in 1823 door de bergachtige binnenlanden van de residentie Banten in West-Java reisde.

In de verzameling die Jan in 1846 naar Nederland meenam bevond zich een twaalfstal aquarellen die hij in een portefeuille met het gouden opschrift *Aquarellen van E. Hardouin. Java* bewaarde. Ernest Alfred Hardouin was een Franse tekenaar, aquarellist en schilder die in 1837 met het toneelgezelschap van Ferdinand Minard in Batavia was aangekomen. Geboren

in 1820 in Versailles zou Hardouin na 1837 Java nimmer verlaten, waar hij reeds in 1854 overleed.⁷⁸ In hoeverre Jan zich over deze jonge kunstenaar heeft ontfermd weten wij niet. Er ontstond in ieder geval een nauwe relatie tussen de jonge Fransman en de pas gepensioneerde 'oudgast'. Hardouin kreeg toegang tot diens verzameling en raakte blijkbaar zo onder de indruk van de tekeningen die Jan op Timor, Kisar en in de Molukken had gemaakt, dat hij een aantal volkstypen natekende en op zijn eigen wijze en met zijn eigen kleurenpalet aquarelleerde. Van de twaalf aquarellen uit de portefeuille zijn er zes naar tekeningen en aquarellen van Jan gemaakt, zoals de fraai uitgedoste krijger van de Aru-eilanden (afb. 25) en de zittende mannen met een vlieger (afb. 26). Aan de twee mannen die op de aquarel van Ternate van Jan zijn afgebeeld (zie afb. 16) heeft Hardouin er één toegevoegd en ze gezamenlijk als hoofdfiguren in een eigen compositie geësceneerd. De baai van Ternate is er niet meer te bespeuren; de mannen zitten bij een riviertje (*kali*) en het rijtje huizen dat aan de baai grenst heeft Hardouin naar eigen fantasie als achtergrond gebruikt. Evenals op de aquarel van Jan is de opstijgende vlieger aan het zicht van de toeschouwer onttrokken, alleen het touw is zichtbaar, maar Hardouin heeft er een tweede, als pendant, op de grond neergelegd. Schilderijen in olieverf van, of toegeschreven aan Hardouin zijn zeer schaars.⁷⁹ Er is in ieder geval geen enkele twijfel aan dat Hardouin het portret van Jan Bik in 1842 heeft geschilderd (zie afb. 2). Jan nam zijn gesigneerde en gedateerde portret mee naar Nederland en het werd generaties lang zorgvuldig bewaard.⁸⁰ Het is jammer dat dit weinig aantrekkelijke portret geen eer doet aan een schilder die beter verdient. Daarentegen doen de aquarellen uit deze en andere collecties, waarvan een aanzienlijk gedeelte tevens werd gelithografeerd, de bekwame kunste-

Afb. 25
E. HARDOUIN, naar
A.J. Bik. Krijger van
de Aru eilanden
(Zuidoost-Molukken).
Aquarel, 282 x 209
mm. Gemerkt *Har-*
doin fec. Rijksmu-
seum, Rijksprenten-
kabinet, Amsterdam,
inv.nr. RP-T-1999-68.

naar en in menig opzicht voortreffelijke aquarellist volkomen recht.⁸¹

Toen Jan en Theodoor Bik als beroepstekenaars hun carrière aanvingen stond de lithografie in Europa nog in haar kinderschoenen en als men er in Batavia al iets van had vernomen, dan was het van horen zeggen. Wij weten dat de gebroeders andere plannen hadden dan hun brood uitsluitend met de tekenkunst te verdienen en dat hun carrière, na Reinwardts vertrek, een andere wending nam. Hun ambities impliceerden geenszins dat zij na 1822-1823 hun kunstzinnige talenten voorgoed opzij zouden zetten. Zij bleven voor hun plezier tekenen en bij gelegenheid waren zij ook bereid om het Indische gouvernement van dienst te zijn.⁸² Van de twee was het Jan die het meest actief bleef en hij was ook

degene die andere kunstvormen ging uitproberen. Reeds in 1823 had hij botanische tekeningen ter illustratie van een artikel van Blume in koper gegraveerd.⁸³ Maar de gravure was passé en de lithografie in opkomst. In het Verre Oosten ontging de moderne reproductietechniek van Senefelder Jan niet. Misschien had hij er, voor zijn vertrek naar Java, al iets van opgepikt. Op een gegeven moment, dat niet door de bronnen wordt onthuld, besloot hij om de specifieke behoeften uit Nederland te laten komen. En hij ging met de steendrukkers experimenteren. Het is aardig om te weten dat Jan, weliswaar op een zeer bescheiden manier, tot de eerste generatie Nederlandse lithografen behoort en hij is zonder enige twijfel de eerste die in Batavia, en niet tijdens een (niet bestaande) verlofperiode zoals Moulijn veronderstelt, lithografieën uitbracht.⁸⁴ Van de bewaard gebleven lithografieën die Jan naar eigen tekeningen en naar tekeningen van Theodoor uit de jaren 1819-1824 heeft gemaakt, is er één die het jaartal 1828 draagt.⁸⁵ Deze lithografieën zijn geen meesterwerken, verre van dat, maar zij behoren wel tot de 'incunabelen' van Nederlands-Indië.⁸⁶ Jans *loffelijke pogingen (...) tot beoefening en uitbreiding van de steendruk* wekten de belangstelling van de gouverneur-generaal en er werd besloten dat er onder zijn toezicht een afdeling voor de steendruk zou worden ingericht bij 's landsdrukkerij.⁸⁷

Hoe Jan zich verder inspande voor de bevordering van de lithografie in Batavia en in hoeverre hij na 1829 eigen tekeningen op steen bracht is niet te achterhalen. Nog tijdens zijn verblijf in Batavia stond hij topografische tekeningen af die in Nederland werden gelithografeerd⁸⁸ en na zijn terugkeer nam hij zelf het initiatief om – letterlijk – op grote schaal oud-Javaanse bezienswaardigheden te laten uitgeven. Als gewezen archeologisch tekenaar, lid van de Commissie tot het

opsporen, verzamelen en bewaren van oudheidkundige voorwerpen op Java tussen 1822 en 1834 en lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen zag hij er het belang van in om op grote schaal bekendheid te geven aan de stenen overblijfselen van Java's rijk verleden. De grote portefeuille uit de collectie Arnold Bik, gemerkt *Javaansche Oudheden* houdt direct verband met Jans plannen die bij de Koninklijke Steendrukkerij van C.W. Mieling in Den Haag werden uitgevoerd. De portefeuille bevat, zoals hierboven opgemerkt, geen origineel werk van Jan maar twee aquarellen en vier lithografieën naar hem. Bij de lithografieën zijn ook proeven en de bijbehorende pagina's met gedrukte tekst. De twee aquarellen, ondertekend met de mono-

gram 'CS', zijn van de hand van Cornelis Springer (1817-1891), die de lithografie ervan voor zijn rekening nam. De lithografieën werden, met begeleidende tekst (Nederlands-Engels), in 1852, 1854 en 1856 in drie afleveringen van drie platen gepubliceerd. Aanvankelijk waren er acht afleveringen gepland, maar na de derde serie werd het project gestaakt.⁸⁹ Na deze succesvolle onderneming, ook al is het aantal afleveringen bij drie gebleven, bemoeide Jan zich niet meer, voor zover bekend, met de uitgave van zijn tekeningen en die van zijn broer.

Nawoord

Un artiste d'un véritable talent. Met deze lovende woorden typeerde Payen zijn collega en vriend Jan Bik.⁹⁰ Hoe groot zijn talent eigenlijk was is ten-

Afb. 26
E. HARDOUIN, naar A.J. Bik. Drie mannen bij een kali, bezig met een vlieger. Aquarel, 222 x 245 mm. Gemerkt en geda-teerd *Hardouin fecit 1841*. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, inv.nr. RP-T-1999-62.

slotte niet belangrijk. Verwend en kieskeurig als wij nu zijn, kijken wij met andere ogen naar het werk van vroeg 19de-eeuwse *petits maitres* en wij laten ons beïnvloeden door tijdgebonden opvattingen en esthetische normen. Als geheel hebben de verspreide collecties afkomstig van de gebroeders Bik een onschatbare waarde en wij mogen ons gelukkig prijzen dat een aanzienlijk deel daarvan via een schenking definitief in het Rijksprentenkabinet voor ons beschikbaar blijft. Koning Willem I en zijn raadgevers, onder wie minister Falck, hadden een eigen en zeer positieve mening over de productie van de Biks, die Reinwardt in 1822 naar Nederland meenam en die zij onder ogen kregen. Tot slot gun ik Falck het laatste woord: *De teekeningen der HH. Bik zijn een ieder die ze gezien heeft welgevallig geweest en overtreffen zeker al wat van die aard uit den Oosterschen Archipel tot ons is gekomen.*⁹¹

AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijksarchief, Den Haag
BGG	Besluit van de Gouverneur-Generaal
BGG br	Besluit van de Gouverneur-Generaal buiten rade
BGG ir	Besluit van de Gouverneur-Generaal in rade
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden
MvK	Ministerie van Koloniën (ARA)
RMV	Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden
TBG	Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde uitgegeven door het (Koninklijk) Bataviaasch Genootschap
TNI	Tijdschrift voor Néerland's Indië
UBL	Universiteitsbibliotheek, Leiden
VBG	Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

NOTEN

- 1 Door bemiddeling van mevrouw J. De Loos-Haaxman (1881-1976), die zich destijds met de kunstenaar Ernest Hardouin bezig hield (zie *infra* noot 78), stemde mevrouw Gertruida Louisa Arnold Bik-Stemfoort (1905-1968) erin toe om een groot deel van de bij haar berustende tekeningen en archivalia afkomstig van A.J. (Jan) Bik aan het Rijksprentenkabinet in bruikleen te geven. Na haar plotselinge dood op 17 mei 1968 werd de toezegging door haar kinderen daadwerkelijk bekrachtigd. Mevrouw G.L. Arnold Bik-Stemfoort was de weduwe van de luitenant ter zee Adrianus Johannes Emanuel Arnold Bik (1899-1945), achterkleinzoon van A.J. Bik, die deze nalatenschap van zijn (kinderloze) peetoom, naar wie hij was genoemd, mr. Adrianus Johannes Emanuel Arnold Bik (1855-1931) had geërfd. Laatstgenoemde was de oudste zoon van de oudste zoon, Frederik Arnold Bik (1826-1873), van onze Jan Bik. Aangezien Frederik zijn vader slechts een jaar overleefde, ging de collectie naar de oudste kleinzoon. Deze mr. A.J.E.A. Bik, geboren op Java, werd als kind naar Nederland gestuurd voor zijn opleiding en door zijn grootouders in huis genomen.
- 2 *Gezicht op het huis van de assistent-resident [i.e. resident] te Banjoewangi (Oost-Java)*, Rijksmuseum inv.nr. SKA-3452. Het Rijksprentenkabinet bezit twee tekeningen (inv.nrs. RP-T-1975-41, 42) van Payen, die in 1822 door Reinwardt op zijn terugreis naar Nederland zijn meegenomen en door hem in het Rijksherbarium te Leiden zijn geplaatst (zie *infra* noot 70). In de collectie afkomstig van Theodoor Bik (zie laatste paragraaf van dit artikel en noot 63) bevinden zich ook enkele tekeningen van Payen.
- 3 De collectie werd door de kinderen van mevrouw Arnold Bik-Stemfoort geschonken.
- 4 G.P. Rouffaer in zijn 'levensbericht' van de Biks, in: *Encyclopedie van Nederlansch-Indië*, 's-Gravenhage/Leiden 1917, dl. 1, p. 302 (tweede druk).
- 5 Genealogie van de familie Bik, zie: ARA 2.21.024, collectie Bik 3 en 123; *Nederland's Patriciaat* 62 (1976), pp. 9-71.
- 6 Zie commentaar van Goldberg op een – niet bewaarde – brief van Bik sr. in ARA 2.10.02, MvK 1, *verbaal*, 25 oktober 1814, nr. 270.
- 7 E.H. Kossman, *De Lage Landen 1780-1980: twee eeuwen Nederland en België*, Amsterdam 1986, dl. 1 (1780-1914), p. 79, pp. 91-92.
- 8 Hierboven vermelde brief van Jan Bik sr., 'penningmeester der Groote Vischmarkt', woonachtig Rozengracht 35 te Amsterdam, aan Goldberg (zie noot 6).
- 9 Brief van Jan Bik sr., d.d. 21 augustus 1815, in: ARA 2.10.02, MvK 2234, *Particuliere correspondentie van den staatsraad directeur-generaal van het departement van koophandel en koloniën, J. Goldberg, 1815-1818*.

- 10 Over Reinwardts leven en werken, zie W.H. de Vriese (red.), *Reinwardt's reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821, uit zijn nagelaten aantekeningen opgesteld, met een levensberigt en bijlagen vermeerderd, (...)*, Amsterdam 1858 (Werken van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Tweede afdeeling. Afzonderlijke werken), pp. 1-118; overzicht van Reinwardts opdracht en werkzaamheden in Indië en samenstelling van zijn departement, zie Marie-Odette Scalliet, *Antoine Payen : peintre des Indes orientales: vies et écrits d'un artiste du XIXe siècle (1792-1853)*, Leiden 1995 (CNWS Publications, vol. 34), pp. 51-54; Marie-Odette Scalliet, 'Natuurtonelen en tafereelen van Oost-Indië: Europese schilders in Oost-indië in de negentiende eeuw', in: Koos van Brakel, Marie-Odette Scalliet, et al., *Indië omliggend: vier eeuwen schilderkunst in Nederlands-Indië*, [Amsterdam/Wijk en Aalburg] 1998, pp. 42-44. (Herziene editie en Engelse vertaling verschenen onder de titel *Pictures from the Tropics: Paintings by Western Artists during the Dutch Colonial Period in Indonesia*, 1999).
- 11 Reinwardt aan Goldberg, Amsterdam, 4 maart 1815, in: ARA 2.10.02, MvK 105, *exhibitum*, 5 maart 1815, nr. 673.
- 12 Volgens Temminck, in een brief aan Falck. d.d. Amsterdam 17 juli 1819, zou Cornelis Apostool, directeur van het Rijks Museum in Amsterdam, tekenaars aan Reinwardt hebben voorgedragen (ARA 2.21.006.48, collectie Falck 85). Deze brief is achteraf geschreven en levert geen bewijs dat Jan Bik inderdaad door de tussenkomst van Apostool in contact met Reinwardt is gekomen. *Veel in dezen brief is cum grano salii op te nemen* was het commentaar van Falck. Voorzichtigheidshalve houd ik mij aan deze woorden.
- 13 Zappé in: F. van Erpers Royaards [catalogus] en W.M. Zappé [tekst], *Amstelporselein, 1784-1814*, [Amsterdam (Amsterdams Historisch Museum)] 1977, pp. 22-23, p. 37, noot 100. (Tentoonstelling Museum Willet-Holthuysen, Amsterdam, 17 sept.-4 dec. 1977); W.J. Rust, *Nederlands porselein*, Schiedam 1978, p. 58. (Eerste druk: Amsterdam 1952.)
- 14 Mijn laatste veronderstelling zou kunnen verklaren waarom Theodoor zich niet kandidaat heeft gesteld toen Reinwardt op zoek naar een tweede tekenaar was.
- 15 Jan Bik sr. aan Goldberg, Vlissingen, 24 maart 1816, in: ARA 2.10.02, MvK 121, *exhibitum*, 27 maart 1816, nr. 1927.
- 16 De brief van Bik sr. werd simpelweg met de opmerking 'ter informatie' gearhiveerd (MvK 121, *loc. cit.*).
- 17 Theodoor Bik werd op 15 november 1816 door Reinwardt tot tweede tekenaar benoemd. Een maand later werd zijn aanstelling, met een traktement van 150 gulden 's maands, door de gouverneur-generaal bekrachtigd. De benoeming van Jan werd, volgens de normale procedure die alle door het Haagse departement van Koloniën benoemde ambtenaren moesten doorlopen, eveneens bekrachtigd, met een traktement van 300 gulden: ARA 2.10.02, MvK 2366, BCG, 13 december 1816, nr. 23.
- 18 In 1828 was Payen gast van Van der Capellen in Vollenhoven (gemeente De Bilt, prov. Utrecht): *La maison de Vollenhoven contient dans ses appartements et galeries une des collections les plus complètes, les plus riches et les mieux choisies de curiosités en tout genre de l'Archipel indien, de la Chine et du Japon. (...) et un musée d'histoire naturelle (...)*: Scalliet, *op.cit.*, (noot 10, 1995), p. 538.
- 19 Na 'onderhandse besprekingen' diende Reinwardt zijn voorstel in op 15 april 1817. Het werd dezelfde dag door een besluit van de gouverneur-generaal goedgekeurd: ARA 2.10.02, MvK 2368, BGG, 15 april 1817, nr. 36; P.H. van der Kemp, 'De stichting van den Botanische Tuin te Buitenzorg', *De Nieuwe Gids* IX (september 1914), pp. 18-23; M. Treub (red.), 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, 18 mei 1817-18 mei 1892, Batavia 1892, pp. 1-41.
- 20 Van der Kemp, *op.cit.* (noot 19), p. 23.
- 21 De eerste inspectie van gouverneur-generaal Van der Capellen en commissaris-generaal Elout duurde van 22 juli t/m 19 november 1817. Zie dagboeknotities van Reinwardt, UB, Leiden, BPL 2425, V; P.H. van der Kemp, *Het Nederlandsch-Indisch bestuur in het midden van 1817*, 's-Gravenhage 1915, pp. 312-356.
- 22 Payen werd benoemd tot gouvernementsschilder toegevoegd aan het Departement van Reinwardt per K.B. 19 mei 1816. Hij vertrok uit Vlissingen op 5 april 1817 en kwam in Batavia aan op 7 september. Biografie van Payen, uitgave van zijn 'Indische' dagboeken en oeuvre-catalogus, zie Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995).
- 23 UB, Leiden, collectie Reinwardt, BPL 2425, V.
- 24 'Journal I' van Payen in: Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995), pp. 278-346. Het onuitgegeven dagboek van J.Th. Bik bevindt zich in het KITLV te Leiden: *Journal van eene reis door het Buitenzorgsche en de Preanger Regentschappen gedaan met den Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen op Java en naburige eilanden gehouden door J. Th. Bik*: KITLV, H596 (20 maart - 4 november 1819).
- 25 J.Th. Bik, KITLV, H596, folio 53.
- 26 Jan Bik aan zijn broer Pieter Albert, Tjililing (Cililin), 17 mei 1819, in: ARA 2.21.024, collectie Bik 32. De 'adjunct' aan wie Jan Bik refereert is de medicus/botanicus Carel Ludwig Blume (1796-1863), die in januari 1819 aan het departement van Reinwardt werd toegevoegd. Hij was commissaris voor de gezondheid en inspecteur voor de vaccinatie, en werd tevens adjunct-directeur van de Botanische tuin benoemd.
- 27 Reinwardts dagboek is door De Vriese uitgegeven, *op.cit.* (noot 10), pp. 305-634. Het Ms bevindt zich

- in: UB, Leiden, collectie Reinwardt, BPL 2425, VI. Theodoor Bik's dagboek is gepubliceerd: 'Aanteekeningen nopens eene Reis naar Bima, Timor, de Moluksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den Hoogleraar C.G.C. Reinwardt', *TBG XIV* (1864), pp. 125-183. Het eerste deel van het Ms (26 februari - 4 mei 1821) bevindt zich in het KITLV, H60: *Eenige aanteekeningen van mijne Reis met den Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen, naar Timor en de Moluksche eilanden*.
- 28 J.Th. Bik, *op.cit.*, (noot 27), p. 126.
- 29 *Ibidem*, p. 131.
- 30 De Vriese, *op.cit.* (noot 10), p. 366.
- 31 J.Th. Bik, *op.cit.*, (noot 27), p. 140. Kisar ligt boven de noordoostelijke punt van Timor en behoort tot de provincie Zuidoost-Molukken (Maluku Tenggara).
- 32 *Ibidem*, p. 145.
- 33 Jan Bik aan zijn vader, Banda, 25 mei 1821: (...) *Ik verkoop tot nog toe weinig van het medegenomene; had ik alles geweten, was hier veel geld te winnen geweest. Alleen van het goed dat ik met Doris samen heb, is nog wat afgegaan.; idem*, 16 juni 1821: *Ik heb hier een weinig van mijne goederen verkocht dog de menschen hier hebben te veel met het springen van den berg [de uitbarsting van de Gunung Api gevolgd door een aardbeving in 1820] geleden, om veel te kopen en hebben werk om het weder op te halen, vooral die geen geld van hun eigen hebben (...)*, in ARA 2.21.024, collectie Bik 4.
- 34 J.Th. Bik, *op.cit.* (noot 27), pp. 146-147.
- 35 De Vriese (red.), *op.cit.* (noot 10), p. 425.
- 36 J.Th. Bik, *op.cit.* (noot 27), p. 149.
- 37 *Ibidem*, p. 153.
- 38 *Ibidem*, p. 166.
- 39 Bij deze uitspraak wordt ook rekening gehouden met de tekeningen die Jan Bik en Payen in 1824 op hun reis met de gouverneur-generaal hebben gemaakt.
- 40 De Vriese (red.), *op.cit.* (noot 10), p. 614.
- 41 *Ibidem*, p. 626.
- 42 *Ibidem*, p. 631.
- 43 ARA 2.10.02, MvK 2776, *BGG ir*, 11 juni 1822, nr. 3.
- 44 ARA 2.10.02, MvK 2777, *BGG ir*, 11 december 1822, nr. 5.
- 45 Brief van Van der Capellen aan Falck, Batavia, 9 juni 1823, in: ARA 2.21.006.48, collectie Falck 88.
- 46 Zie J.Th. Bik, 'Aanteekeningen op eene reis door het Westelijk Gedeelte van de Residentie Bantam, met den Heeren Van Hasselt en Meaurevert in het jaar 1823', *TBG XVI* (1867), pp. 260-276. Voor Van Hasselt liep het echter onherroepelijk slecht af. Doodziek teruggekomen van de reis overleed hij kort daarna.
- 47 Brief van Van der Capellen aan Reinwardt, Buitenzorg, 31 mei 1823, in: UB, Leiden, collectie Reinwardt, BPL 2425, VI; gepubliceerd in De Vriese (red.), *op.cit.* (noot 10), p. 289.
- 48 Payen, die ook architectuur had gestudeerd en in 1823 tot 'architect van de gouverneur-generaal' werd benoemd (naast zijn aanstelling als schilder), ging, volgens het besluit van de gouverneur-generaal, als architect mee: ARA 2.10.02, MvK 2474, *BGG br*, 7 januari 1824, nr. 1. Naast de opdrachten die hij als architect moest uitvoeren, heeft Payen veel tijd aan de teken- en schilderkunst besteed. Dagboek van Payen zie: 'Journal III', in: Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995), pp. 397-441.
- 49 Speciaal bestemd voor de sultans van Ternate en Tidore waren, bijvoorbeeld, twee *tapis de savonnerie de première qualité et remarquables par l'éclat des couleurs* bij de firma Piat & Le Febvre in Doornik vervaardigd, Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995), pp. 403, 637, noot 308.
- 50 ARA 2.10.02, MvK 2474, *BGG br*, 21 januari 1824, nr. 12.
- 51 W.R. van Hoëvell (red.), 'Beknopt Overzicht der Reize van den Gouverneur-Generaal G.A.G.P. van der Capellen naar het Oostelijk Gedeelte van den Indischen Archipel in den Jare 1824', *TNI 2* (1839), nr. 2, pp. 623-624.
- 52 *Ibidem*, p. 288. Instructie voor Bik in: ARA 2.10.02, MvK 2766, *BGG*, 14 maart 1824, nr. 1.
- 53 Van Hoëvell (red.), *op.cit.* (noot 51), p. 315. Ik weet niet of het originele 'rapport' van Bik bewaard is gebleven. Waarschijnlijk is het destijds in het archief in Batavia (Jakarta) gedeponeerd. Mogelijk bevindt het zich nog steeds in het Arsip Nasional in Jakarta. Een afschrift werd door G.J.C. Schneither, in 1824 secretaris van Van der Capellen, bewaard en bevindt zich in het ARA: *Dag Register, gehouden op eene reis van Amboina naar Keffing, Goram, de Aroe-Eilanden en Keij, door A.J. Bik, bij besluit van den 14 Maart 1824 n° 1 belast met eene zending naar die eilanden.*, ARA 2.21.007.57, collectie Schneither 129. Een tweede afschrift bevindt zich in het KITLV, H531. De eerder genoemde mr. A.J.E. Arnold Bik, die het reisverhaal van zijn grootvader heeft uitgegeven (A.J.E.A. Bik (red.), *Dagverhaal eener reis, gedaan in het jaar 1824, tot nadere verkenning der eilanden Keffing, Goram, Groot- en Klein Kei en de Aroe-eilanden door A.J. Bik, Leiden 1928*, ill.), vermoedde dat het origineel in Batavia bewaard was gebleven (A.J.E.A. Bik, "Indischmannen' en nog wat", *Holland Express: Weekblad voor Reiswezen, Verkeer, Sport, Handel en Nijverheid en Woningbouw*, 17 (3 en 6 september 1924), nrs. 36-37 ('Indisch nummer'), pp. 675-676, ill.
- 54 'Journal III' van Payen in: Scalliet, *op.cit.*, (noot 10, 1995), pp. 417-435.
- 55 Jan Bik werd eerst tot waarnemend assistent-resident voor de politie der ommelanden van Batavia benoemd: ARA 2.10.02, MvK 2785, *BGG br*, 2 november 1824, nr. 6) en een paar maanden later in deze functie bevestigd: MvK 2787, *BGG br*, 8 maart 1825, nr. 1.

- 56 Payen vond dat zijn vriend een goede smaak had want *sa jeune épouse [avait] un gentil minois*, in Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995), p. 489.
- 57 ARA 2.10.02, MvK 2519, *BGG br*, 25 augustus 1828, nr. 10; MvK 2842, *BGG ir*, 30 maart 1832, nr. 11.
- 58 ARA 2.10.02, MvK 2571, *BGG br*, 27 juni 1837, nr. 2.
- 59 In 1851 kocht Jan Bik samen met zijn zwager, Jan Willem Arnold, het landgoed De Breesaap in de gemeente Velsen; zie 'Adrianus [i.e. Jan] Bik en het ontstaan van IJmuiden', in: [Margreet Mantel en Masja Gemser], *De familie Bik: van Batavia tot Breesaap. Beelden van Nederlands-Indië en IJmuiden in de 19de eeuw*, Velsen (Museum Beeckestijn) 1998, pp. 18-23. (Brochure bij gelijknamige tentoonstelling in Museum Beeckestijn, 6 juni – 30 augustus 1998).
- 60 ARA 2.10.02, MvK 2565, *BGG ir*, 13 december 1836, nr. 29.
- 61 Theodoor Bik trouwde op 5 mei 1848 (bijna 52 jaar oud) met Maria Reinira Martens (1802-1862), weduwe van Vincent van Riemsdijk (1784-1847), een kleinzoon van gouverneur-generaal Jeremias van Riemsdijk onder het VOC-bewind.
- 62 Zie noot 1.
- 63 Inv.nrs. RP-T-00-466 en RP-T-00: 467. Deze collectie werd door Theodoor Bik aan zijn neef (oomzegger) François Bik, als zijnde hij de eenigste van zijn neven die zelve aardig teekend en voor die kunst veel ambitie heeft, te Batavia, in 1871, ten geschenke gegeven (volgens verklaring van Theodoor Bik, geplakt tegen de binnenkant van de omslag van het album RP-T-00-467). Isaac François Bik (1848-1900) was een zoon van de jongste broer van Jan en Theodoor, Bruno Bik (1808-1868), landheer van Tjiloar (Batavia), administrateur van het land Tjisaroea (één van de landgoederen van Theodoor, gelegen ten zuidoosten van Buitenzorg); zie *Nederland's Patriciaat*, [1976], pp. 9, 56-59. François Bik heeft de albums in 1898 aan het rijk geschenken, zie brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de directeur van 's Rijks Prentenkabinet, dd. 28 september 1898, in archief Rijksprentenkabinet.
- 64 Bij gebrek aan gedetailleerde lijsten is het onmogelijk om een onderscheid te maken tussen de verschillende zendingen, waarvan in archieven melding wordt gemaakt. In de *Lijst van voorwerpen van natuurlijke historie naar Nederland, voor 's Konings verzamelingen, in Junij 1822 verzonden met het schip 'Elisabeth', kapt Takes [i.e. Pakes]*. In De Vriese (red.), *op.cit.* (noot 10), p. 245. wordt melding gemaakt van *Alle de Teekeningen, vervaagdigd door de kunstteekenaars A.J. en S. [i.e. J.] T. Bik*. Reinwardt heeft niet alle teekeningen meegenomen, maar wel het grootste aantal van wat destijds in rijksbezit kwam.
- 65 ARA 2.21.024, collectie Bik 14, schetsboek met teekeningen, gemaakt tijdens de terugreis naar Nederland eind 1846-begin 1847; *idem* 18, schetsboek met teekeningen, gemaakt tijdens de reis met Reinwardt in 1821-1822; *idem* 19, omslag met losse teekeningen en aantekeningen, gemaakt tijdens de reis naar de Aru- en Kai-eilanden in 1824; *idem* 22, schetsboek met teekeningen, gemaakt in West-Java. In de ARA collectie Bik (inv.nr. 28) bevindt zich tevens een omslag met losse teekeningen van Theodoor.
- 66 KITLV, Leiden, zie J.H. Maronier, *Pictures of the tropics: a catalogue of drawings, water-colours, paintings and sculptures in the Collection of the Royal Institute of Linguistics and Anthropology in Leiden*, 's-Gravenhage 1967, p. 1 (drie lithografieën van Jan naar eigen teekeningen); één tekening buiten catalogus (inv.nr. 37-C-59). De HISDOC-collectie (grafiek en foto's) is online te raadplegen: <http://tlvima.leidenuniv.nl>. De teekeningen in het Tropenmuseum te Amsterdam zijn bewaard onder inv.nr. 3271.
- 67 Over de 19de-eeuwse perikelen van de teekeningen uit deze hedendaagse collecties, die grotendeels via Reinwardt in openbare instellingen zijn geplaatst, wijd ik hier niet uit.
- 68 In de collectie van het Nationaal Herbarium Nederland worden de teekeningen van de Biks niet als één collectie bewaard, maar verspreid (per *species*) over verschillende dozen (zie inv.nrs. A02571 342; A0257111 277; S21 342; S21 16; S211 277; S211 656-17; S211 656-20). Van het Museum Naturalis heb ik geen inv.nrs. voorhanden.
- 69 RMV, serie 1403, nrs. 3609 e.v.
- 70 RMV, serie 2942, nrs. 1-64. Drie teekeningen (landschappen) van het Rijksherbarium uit deze serie zijn toen (in 1951) niet naar het RMV gegaan. In 1975 werden zij aan het Rijksprentenkabinet geschenken; twee teekeningen zijn van Payen (zie noot 2) en één, ongesigneerd, is aan Jan of Theodoor Bik toe te schrijven (RP-T-1975-43).
- 71 De kwestie van het behoud van zijn teekeningen en olieverfstudies heeft Payen tussen 1826 en 1830 met de pen moeten uitvechten. Het heeft hem veel moeite gekost om de Haagse ambtenaren ervan te overtuigen dat hij ze nodig had om zijn Indische landschappen te schilderen. Uiteindelijk werd er besloten – en bij notariële akte vastgelegd – dat hij ze zijn levenlang mocht houden en dat ze na zijn dood door zijn erfgenamen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken zouden worden gezonden, zie Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995), pp. 139-140, 172, 211, noot 473. Dankzij deze overeenkomst, die Payens weduwe keurig nakwam, is de collectie (door Payen zelf zorgvuldig geïnventariseerd) in zijn geheel bewaard gebleven. In de collectie Payen (thans in het RMV) bevindt zich trouwens een twintigtal teekeningen, waaronder twee portretten van Payen (afb. 4 in dit artikel is er één van), van de hand van Jan Bik en een paar van de hand van Theodoor.

- 72 Jan Bik heeft deze vluchtige aantekeningen, en schetsen, gemaakt toen hij in 1821 (11 oktober-12 november) en in 1824 (5-14 juni) in de streek tussen Manado en Tondano (de Minahasalanden, gelegen in de noordelijke punt van Noord-Celebes) verbleef. In dit omslag zit ook een gedicht van Theodoor, een ode aan Tjisaroea (zijn landgoed, gelegen op de helling van de Megamendung, langs de weg van Buitenzorg (Bogor) naar de Puncak Pas) en aan zijn overleden chef en collega's, tevens vrienden, van het eerste uur, Reinwardt (overl. 1854), Payen (overl. 1853), Landré (overl. 1836) en Kent (overl. 1827), ondertekend *Tjisaroea, September 1861, Th. Bik*.
- 73 Na inventarisatie werden de tekeningen niet meer in portefeuilles en omslagen teruggeplaatst, maar systematisch geordend en volgens de huidige conserveringsnormen behandeld en opgeborgen.
- 74 Zie voorwoord van mr. A.J.E.A. Biks uitgave van Jan Biks *Daqverhaal eener reis, gedaan in het jaar 1824* [etc.] (1928), pp. v-vi.
- 75 Zie noot 59.
- 76 Payen, 2 september 1819, in: Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995), p. 344.
- 77 De opschriften van de tekening zijn behalve in het Nederlands in het Soendanees (fonetisch) geschreven. Voor zover mogelijk heb ik het Soendanees getranscribeerd volgens de moderne spelling en (vrij) vertaald. 'J' (Jan Bik), gezeten op een vrouwstoel voor de tent: 'Men moet niets koud laten worden'. 'A', liggend op een maat: 'Slamat sie kabirie' [*selamat si kabiri*: hallo jij gecasteerd!]. 'Pa' (Payen), gezeten op een mat: 'Tankorak sia bedoel loe ongoes kabirie' [*Tangkurak sia bedul luh enggeus kabiri*: Jij schedel (doodskop) en wild zwijn (i.e. scheldwoorden in het Soendanees), genoeg met (dat gezeur over) gecasteerd]. 'Am' (Amira): 'Saya nantie [*nanti*] mabok sekadon' [ik wacht om dronken te worden]. 'S': 'Dyk madoe ennak nakker etta zopie' [*Dih madu enak naker eta sopi*: dit drankje is erg lekker, als honing!]. 'D' (Doris, i.e. Theodoor Bik), gezeten op een mat: 'Slamat [*selamat*] lieve Pottje' [?]. 'P' (Professor Reinwardt), gezeten op een stoel met hoge rugleuning: 'Komaha amira kabirie benar etta toan' [*kumaha Amira kabiri bener eta tuan*: hoezo Amira, is deze man waarlijk gecasteerd?].
- De drie Soendaneese dames gezeten of liggend op de grond, 'A', 'Am' [Amira] en 'S', die punch met westerlingen drinken en grove grasjes maken, zijn – uiteraard – geen gewone bergbewoonsters, maar *ronggeng*, i.e. rondtrekkende danseressen/hoertjes.
- 78 Mevr. de Loos-Haaxman heeft een kleine monografie aan Hardouin gewijd die postuum is verschenen: *De Franse schilder Ernest Hardouin in Batavia*, Leiden 1982.
- 79 *Ibidem*, pp. 5, 9, 21-25. Het gesigeneerde portret van Jan Bik meegerekend, schrijft De Loos-Haaxman zes doeken aan Hardouin toe. Een ander schilderij, dat tot dan toe onbekend was, werd in juni 1996 bij Glerum Singapore geveild.
- 80 Het portret van Jan Bik bevindt zich nu in het Gemeentehuis van Velsen (Noord-Holland).
- 81 Het KITLV bezit de grootste collectie aquarellen en tekeningen van Hardouin, zie Maronier, *op.cit.* (noot 66), pp. 36-39. Dit zijn de originelen die door Lemercier in Parijs werden gelithografeerd voor *Java: Tooneelen uit het leven. Karakterschetsen en kleederdragen van Java's bewoners, in afbeeldingen naar de natuur geteekend door Hardouin met tekst van W.L. Ritter (...)*, 's-Gravenhage [1853-] 1855 (zie John Bastin en Bea Brommer, *Nineteenth century prints and illustrated books of Indonesia with a particular reference to the prints collection of the Tropenmuseum, Amsterdam: A descriptive bibliography*, Utrecht/Antwerpen 1979, pp. 33-35, 77-178, 273-277). Voorts bezit de Atlas van Stolk te Rotterdam twee prachtige geaquareleerde stadsgezichten van Batavia (De Loos-Haaxman, *op.cit.* (noot 78), pl. 17, 18).
- 82 In 1825, bijvoorbeeld, werden de gebroeders Bik gevraagd om 'papiergeld' te tekenen en contrasigneren, ARA 2.10.02, MvK 2789, BGG, 12 juli 1825, nr. 13).
- 83 Carel Lodewijk Blume, 'Bijdrage tot de kennis onzer Javaansche eiken', *VBG IX* (1823), pp. 203-223; met zes platen.
- 84 Moulijn, S. (met medewerking van F.G. Waller), *De eerste jaren der lithografische prentkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1927, pp. 47, 55. Moulijn en Waller baseren zich op de drie lithografieën die zich in het rode album afkomstig van Theodoor Bik bevinden (RP-T-00-457, pl. 68, 69, 70).
- 85 Maronier, *loc.cit.* (noot 66), F 14,16 (KITLV [HISDOC] inv. nr. 48 M 2); lithografie naar één van de tekeningen die Jan in mei 1824 op de Kai eilanden maakte.
- 86 Bastin en Brommer, *op.cit.* (noot 81), p. 19.
- 87 ARA 2.10.02, MVK 2529, BGG br, 11 juni 1829, nr. 4; MvK 2827, BGG ir, 24 juli 1829, nr. 22; MvK 2828, BGG ir, 11 augustus 1829, nr. 21.
- 88 Bastin en Brommer, *op.cit.* (noot 81), p. 20.
- 89 *Javasche Oudheden. Opgedragen aan Z.H.K. Prins Hendrik Der Nederlanden*. Uitgegeven en gedrukt ter Koninklijke Lithografie van C.W. Mieling, Te 's Hage, 1852 [-1854], [-1856]. Zie Bastin en Brommer, *op.cit.* (noot 81), pp. 26-28, 167-168, noten 408-414. De titel gedrukt op de omslag van de grote platenatlas is eigenlijk niet helemaal juist aangezien één van de platen de graven van de sultans van Bima op het eiland Sumbawa voorstelt.
- 90 Scalliet, *op.cit.* (noot 10, 1995), p. 279.
- 91 Brief van Falck aan Reinwardt, Brussel, 11 juli 1823, UB, Leiden BPL 2425, II, 4.

Detail afb. 16

